

ŠEIMOS POLITIKOS IR TEISĖS IŠŠŪKIAI EUROPOJE

ŠEIMOS POLITIKOS IR TEISĖS
IŠŠŪKIAI EUROPOJE

LGL

ESTEP

Šis leidinys išleistas finansiškai padedant ES Mažųjų projektų programai.
Jame išdėstytos projekto partnerių pažiūros ir pozicija, kurios negali būti laikomos oficialia Europos Bendrijos nuomone.

Projekto partneriai:

Europos socialiniai, teisiniai ir ekonominiai projektai (ESTEP)
Lietuvos gėjų lyga (LGL)

Apie projektą

Šis leidinys – projekto „Šeimos politikos ir teisės iššūkiai besiplečiančioje Europoje“ dalis.

Projekto tikslas – pradėti diskusiją Lietuvoje apie besiformuojančią šeimos politiką ES valstybėse narėse bei šios politikos iššūkius, kylančius dėl demografinių ir socialinių pokyčių.

Per pastaruosius dešimtmečius visos Europos šalys susidūrė su svarbiais nors ir netolygiais pokyčiais šeimos sektoriuje. Daugelyje šalių sumažėjo gimstamumas. Mažėja santuokų skaičius. Didėja alternatyvių partnerystės ir tėvystės formų neįregistravus santuokos socialinis pripažinimas. Švedija greitai gali tapti trečia Europos šalimi, kurioje įteisinta homoseksualių porų santuoka. Galų gale, sparčiai išaugo skyrybų lygis. Įvairiose šalyse šių reiškinių priežastys skirtingos. Politinių diskusijų objektu dažniau tampa ne šeimos problemos, o lyčių lygybės ar vaikų gerovės klausimai.

Pokyčiai šeimos teisėje – tiek šių tendencijų pasekmė, tiek ir variklis. Aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose beveik visos Europos šalys iš esmės pakeitė šeimos teisės nuostatas dėl santuokos ir jos padarinių lyčių santykiams, skyrybų, tėvystės, santuokinių ir nesantuokinių vaikų teisių. Galima teigti, kad daugelyje Europos šalių santuoka praranda institucinį vaidmenį, o tėvystė vis labiau institucionalizuojama. Šie socialiniai pokyčiai priklauso ne tik nuo teisinio reguliavimo, bet ir nuo naujai atsiveriančių galimybių abiejų lyčių atstovams, ypač moterims.

ŠEIMOS DEINSTITUCIONALIZACIJA: RAIDA, PRIEŽASTYS IR IŠŠŪKIAI ŠEIMOS POLITIKAI

Aušra Maslauskaitė

Išsamiai nesusipažinusiems su socialinių mokslų žargonu šeimos deinstitutionalizacijos sąvoka gali pasirodyti labai paini ir nesuprantama. Iš tiesų po ja slypi visiems gerai pažįstami ir aplinkui vykstantys dalykai: gyvenimas kartu nesusituokus (arba kohabitacija), gyvenimas kartu ir atskirai, santuokų atidėjimas vėlesniam laikui, mažėjantis santuokų skaičius, nesantuokinių vaikų daugėjimas, vienos motinos šeimų gausėjimas, skyrybos. Trumpai tariant, deinstitutionalizaciją apibūdina trys procesai, kurie vienaip ar kitaip susiję su dauguma aukščiau išvardintų ir mums atpažįstamų reiškinių: skyrybos, kohabitacija ir nesantuokiniai vaikai. Deinstitutionalizacija žymi savotišką šeimos instituto kaitą arba institucinio šeimos ir santuokos matmens silpnėjimą. Kitaip tariant, nusistovėjusių ir su šeima bei santuoka visuomenės siejamų kultūrinių idealų, sėkmės receptų, lūkesčių, socialiai priimtino elgesio formų kaitą.

Šiame straipsnyje aptarsime šeimos deinstitutionalizacijos raidą Vakarų pasaulyje ir Lietuvoje; šių procesų socialines priežastis ir tai, kokius iššūkius pastarieji procesai kelia šeimos politikai.

Šeimos deinstitutionalizacijos raida

Šeimos deinstitutionalizacijos procesai Vakaruose prasidėjo XX a. 6-ojo dešimtmečio viduryje. Tiesa, kiek anksčiau šie pokyčiai pasireiškė Šiaurės Europos kraštuose. Iškalbingiausiai šeimos instituto kaitos tendencijas liudija demografiniai palyginamieji duomenys.

Štai JAV 1970 m. gyvenusių kartu nesusituokus buvo 19%, o 1995 – 30%, ne santuokoje gimusių vaikų skaičius nuo 11% 1970 m. išaugo iki 32% 1995¹. Amerikiečiai paskaičiavo, kad pusė visų santuokų JAV baigiasi skyrybomis, o daugiau nei pusė JAV vaikų dalį ar ir visą savo vaikystę (t. y. iki pilnametystės) praleis nepilnoje šeimoje².

Senųjų Europos Sąjungos (ES) šalių padėtis panaši, nors čia nesunku įžvelgti tam tikrų regioninių skirtumų: Pietūs skiriasi nuo Šiaurės. Skyrybų skaičius Europoje pradėjo augti nuo 1960-ųjų, o 1990 m. viduryje skyrybų rodikliai buvo patys didžiausi. Skyrybos dažniausios Šiaurės Europos šalyse ir Didžiojoje Britanijoje. Prognozuojama, kad iš dešimties Didžiojoje Britanijoje 1980 m. susituokusių porų keturios išsiskirs, o tuo tarpu iš dešimties 1960 m. susituokusių skyrybų tikimybė buvo tik 2 – 3³.

Gyvenimas kartu nesusituokus ypač išplitęs Šiaurės Europos šalyse, kur ne santuokoje gyvena viena iš keturių porų, šis reiškinys yra ypač paplitęs jauniausiose amžiaus grupėse. Švedijoje apie 70% 16 – 29 metų amžiaus žmonių gyvena kartu nesusituokę. Pietų Europoje porų, gyvenančių kartu nesusituokus, yra mažai, apie 1 – 4 %. 1990 m. Prancūzijoje, Italijoje, Ispanijoje

¹ Benokraitis N., *Marriages and Families*. New York: SUNY UP, 1995. P. 19.

² *Fragile Families and Child Wellbeing Study*. Bendheim-Thoman Center for Research on Child Wellbeing, Princeton University, and Social Indicators Survey Center, Columbia University.

³ Hantrais L., Socio-demographic Change, Policy Impacts and Outcomes in Social Europe. *Journal of European Social Policy*. 1999. Vol. 9 (4):291–309.

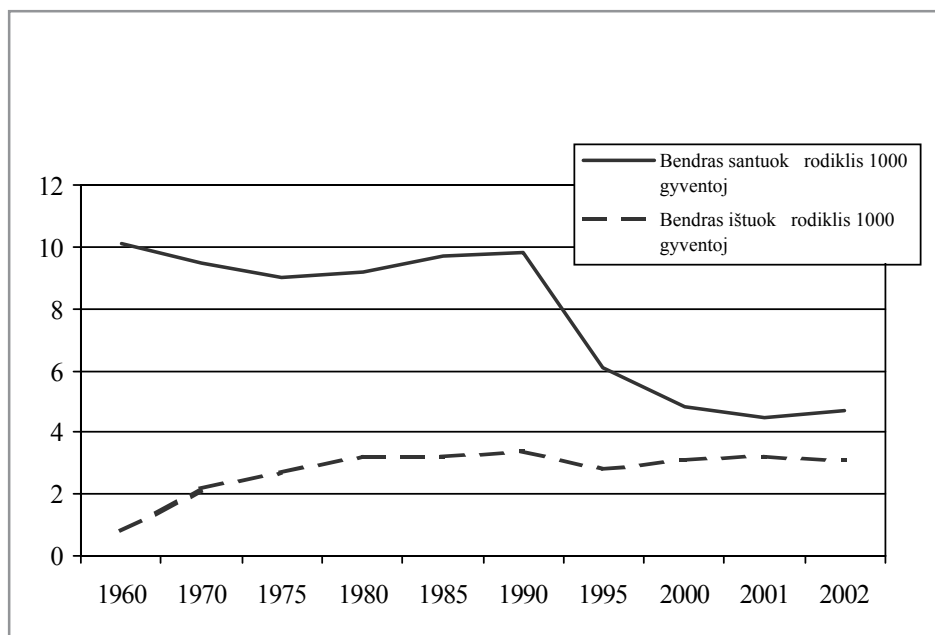
gyvenančių kartu nesusituokusių porų sumažėjo. Tuo tarpu Šiaurės Europoje pastebima tendencija, kai sugyventinių poros keičia santuokas, t. y. jei anksčiau jos buvo tik santuokos preliudija (susituokiant, kai susilaukiama vaikų), tai dabar gyvenimas kartu nesusituokus savo trukme dažnai prilygsta santuokoms⁴.

2001 m. Islandijoje buvo per 65% nesantuokinių vaikų, Švedijoje – 55%, Norvegijoje – apie 50%, Danijoje, Didžiojoje Britanijoje, Suomijoje, Prancūzijoje – apie 40% nuo visų gimusiųjų, tuo tarpu Graikijoje ne santuokoje gimsta tik apie 3% vaikų⁵.

9-ojo dešimtmečio viduryje kaip skyrybų pasekmė išplito ir nepilnos arba vienos motinos / tėvo šeimos. Tokių šeimų yra apie 10%, išskyrus Pietų Europos valstybes⁶. Atskirose šalyse nepilnų šeimų rodikliai yra labai skirtingi: Didžiojoje Britanijoje 20% nepilnamečių vaikų gyvena su vienu iš tėvų, o Graikijoje ir Ispanijoje – tik apie 3%⁷.

Taigi akivaizdu, kad esminiai pokyčiai ES valstybėse senbuvėse ir Šiaurės Amerikoje įvyko nuo 1960-ųjų iki 1990-ųjų vidurio. Apie tai, kokios priežastys sąlygojo šią kaitą, pakalbėsime šiek tiek vėliau. O dabar žvilgtelėkime į situaciją Lietuvoje.

Iki 1990 m. galime kalbėti tik apie labai ribotą šeimos deinstitutionalizacijos raidą Lietuvoje. Vienintelis jos požymis, kuris pradėjo ryškėti nuo 1960-ųjų vidurio, augančios skyrybos (1 pav.), kurių gana aukšti rodikliai išliko visą sovietmetį: 1970 – 1993 metais tūkstančiui gyventojų tekdavo

⁴ Hantrais L., (ed.) *Comparing Family Change and Policy Responses in Europe*. Leicestershire: European Research Centre, 2003, p. 43.

⁵ *Recent Demographic Developments in Europe*, 2001 (2001). Council of Europe, Strasbourg.

⁶ Hantrais L., Socio-demographic Change, Policy Impacts and Outcomes in Social Europe. *Journal of European Social Policy*: 1999. Vol. 9 (4):291–309.

⁷ Hantrais L., (ed.) *Comparing Family Change and Policy Responses*. P. 54.

2,2 – 3,7 skyrybos⁸. Paskutinį XX a. dešimtmetį santuokų skaičius beveik nesikeitė ir svyravo apie 3,9 – 4,1 tūkstančių gyventojų. Dabar kiekvienais metais vidutiniškai išsiskiria 11 tūkst. porų. 1990 m. šimtui sudaromų santuokų teko 35 ištuokos, o 2002 – 66. Nors šis skaičius ir įspūdingas, tačiau nereiktų jo labai sureikšminti, nes šie rodikliai tik labai apytikriai išreiškia skyrybų dinamikos procesus, ne visi skyrybų rodikliai labai susiję su santuokų rodikliais. Sunku tiksliai pasakyti, kiek santuokų Lietuvoje baigiasi skyrybomis.

Skyrybos Lietuvoje pradėjo dažnėti dar sovietmečiu, o gyvenimas kartu nesusituokus yra paskutiniojo XX a. dešimtmečio reiškinys. Nors akivaizdu, kad Lietuvoje daugėja porų, gyvenančių nesusituokus, kurios tokią gyvenimo formą renkasi kaip alternatyvą arba „įžangą“ į registruotą santuoką, tačiau iliustruoti šį reiškinį statistiniais duomenimis nėra galimybių. Vienintelis informacijos šaltinis – 1995 m. sociologinio tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ duomenys⁹. Jie rodo, kad kohabitacijų (sugyventinių porų) plitimas prasidėjo 10-ojo dešimtmečio viduryje ir prilygo sprogimui kartoje, gimusioje 8-ojo dešimtmečio pradžioje. 20% 1971–1973 m. gimusios kartos vyrų ir 14–19% moterų, sulaukę 22 metų turėjo gyvenimo kartu neregistruvus santuokos patirtį, o kiek jaunesnėje, 1965 – 1970 metais gimusioje kartoje šie rodikliai buvo 4 ir 7%, o tuo tarpu 1946 – 1949 metais gimusioje kartoje – 0,4 ir 3%¹⁰. Lygindama kohabitacijų paplitimą Lietuvoje ir užsienio šalyse, demografe V. Stankūnienė daro išvadą, jog Lietuvoje stebimos tik šio reiškinio užuomazgos. Švedijoje, pavyzdžiui, 25 – 29 metų moterų, sulaukusių 25 metų ir jau gyvenusių neregistruotoje santuokoje, buvo 78, Suomijoje – 71, Prancūzijoje – 64, Estijoje – 63, Latvijoje – 42, o Lietuvoje 16%¹¹.

Netiesioginis požymis, kad Lietuvoje per praėjusį dešimtmetį šeimos deinstitutionalizacija įgavo vis didesnius mastus rodo ir vedybų senėjimas, t. y. jų atidėjimas vélesniam laikui. Lietuvoje vedybų amžius, t. y. amžius, kada tuokiamasi, jaunėjo visą tarybinį laikotarpį, o dešimtą dešimtmetį pradėjo senėti. 1992 m. vidutinis santuokinis vyrų amžius buvo 23,8, o 2000 – 25,7 metai; moterų pakito nuo 22,1 iki 23,6¹².

Vienas iš neregistruotų santuokų plitimą iliustruojančių rodiklių, o taip pat ir šeimos deinstitutionalizacijos požymių yra nesantuokinių vaikų gausėjimas. Visą praėjusį šimtmetį nesantuokinių vaikų skaičius Lietuvoje buvo stabilus ir siekė apie 6 – 7%¹³. Ne santuokoje gimusių vaikų dalis nuo 7% 1990 m. padidėjo iki 28% 2002 m., taigi lygiai tris kartus.

Šeimos deinstitutionalizacijos procesą Lietuvoje liudija ne tik demografiniai duomenys, bet ir sociologų fiksuojama gyventojų vertybinių nuostatų kaita. Lietuviai vis neutraliau / liberaliau vertina skyrybas. Nors ir sunku atsakyti į klausimą, kiek tiksliai santuokų Lietuvoje baigiasi skyrybomis, akivaizdu, kad skyrybos mūsų visuomenėje vis rečiau stigmatizuojamos. 1990 m. 24% gyventojų

⁸ Lietuvos statistikos metraštis 2000. Vilnius: Statistikos departamentas, 2001.

⁹ Stankūnienė V., *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*. LSFI:Vilnius, 1997.

¹⁰ Stankūnienė V., Jonkarytė A., Mitrikas A. Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai. *Filosofija. Sociologija*. 2003 Nr. 2. P. 51-58.

¹¹ Klijzing E., Macura M., *Cohabitation and extra-marital Childbearing: early FFS evidence*. Paper presented for the XXIII IUSSP General Population Conference, 11- 17 October 1997, Beijing. Cituota iš: Stankūnienė V., *Lietuvos gyventojai*. Vilnius:LFSI, 2001.

¹² *Lietuvos gyventojai*. P. 35.

¹³ Sankūnienė V., *Demografinių procesų valdymas*. P. 43.

teigė, kad skyryboms niekada negalima pritarti, o 1999 m. taip galvojančių jau buvo tik 19%¹⁴. 21% lietuvių teigia, jog santuoka yra atgyvenęs dalykas, labiausiai tam pritaria jauniausio amžiaus žmonės. 35 – 44 amžiaus grupėje taip manančių yra 19%, o amžiaus grupėje iki 24 metų – net 39%¹⁵. Jauniausios gyventojų grupės nuostatos šiuo klausimu pranoksta net ir šalių, kuriose labiausiai pritariama šiai nuomonei, vidurkiui. 34% šioms šalims priklausančių Prancūzijos, Liuksemburgo, Belgijos, Didžiosios Britanijos, Olandijos jaunimo teigia, kad santuoka – atgyvenęs dalykas¹⁶.

1999 m. kas penktas (apie 20%) lietuvis nesiejo šeimos su optimaliausia aplinka, būtina vaiko augimui ir vystymuisi, nors dar prieš devynierius metus taip galvojančių tebuvo 6%. Kaimyninėje Estijoje, Latvijoje ar Lenkijoje tokią nuomonę palaiko tik 3–7% respondentų¹⁷.

Visi šie minėti demografiniai ir sociologiniai duomenys rodo, jog šeima Lietuvoje išgyvena esminę kaitą. Sparčiai vyksta deinstitutionalizacija, kuri plačiausius mastus pasiekė paskutiniame XX a. dešimtmetyje. Akivaizdu, kad ją paskatino šiuo laikotarpiu vykę politiniai, ekonominiai ir sociokultūriniai pokyčiai. Lietuvoje šeimos deinstitutionalizacijos tempai, lyginant su Vakarų šalimis, kuriose šie procesai vyksta jau tris – keturis dešimtmečius, yra labai greiti.

Šeimos deinstitutionalizacijos priežastys

Kas sąlygoja tradicinių šeimos formų kaitą? Kodėl plinta alternatyvios šeimos formos – vienos motinos / tėvo šeima, nesusituokusių partnerių poros ir pan.? Gal gyvename visuomenėje, kuri savotiškai skatina tokių šeimos formų plitimą?

Skirtinos dvejopos priežastys, kurios veikia šeimos deinstitutionalizacijos procesus. Pirmiausia galime kalbėti apie globalias, t. y. būdingas daugumai vakarietiško tipo visuomenių, ir lokalias, specifines, būdingas perėjimo laikotarpio visuomenei, kokia yra ir Lietuva.

Globalios šeimos transformaciją sąlygojančios priežastys

- Rinkos ūkis kuria šeimai „nedraugišką“ aplinką. Kapitalistinio ūkio variklis yra mobilus ir konkurencingas individas, nesaistomas asmeninių įsipareigojimų ir galintis laisvai judėti (vykti į trumpalaikes ir ilgalaikes komandiruotes), didžiąją dalį savo asmeninio laiko skirti darbui ir pan. Būtent toks individas turi šansą laimėti „kapitalistines lenktynes“: kilti karjeros laiptais, gauti geresnį uždarbį, mėgautis komfortišku gyvenimu, mažiau riboti vartojimą, galiausiai turėti aukštesnį statusą visuomenėje ir pan. Vadinas, kapitalistinis ūkis neskatina individo megzti ilgalaikius ryšius, už juos „kapitalistinėse lenktynėse“ jis gali būti savotiškai nubaustas, t. y. netekti apdovanojimo, pralaimėti mūšį už „gyvenimo sėkmę“.

- Kita ekonominės prigimties priežastis, skatinanti šeimos deinstitutionalizaciją, yra rinkos ūkio sąlygojama santykinė ekonominė suaugusių individų nepriklausomybė vienas nuo kito. Šeima vakarietiškų visuomenių istorijoje ilgą laiką buvo fizinį asmens išlikimą garantuojanti bendruomenė. Dar mūsų seneliams, o ypač močiutėms, išėjimas iš šeimos dažniausiai reiškė atsidūrimą už

¹⁴ Matulionis A. (ats.red.) *Europa ir mes*. Vilnius:LKMI, 2001.

¹⁵ *Europa ir mes*. P. 168

¹⁶ Ten pat, p. 169

¹⁷ Ten pat. P. 169.

fizinio išlikimo ribos (turto, pragyvenimo šaltinio netektis). Dabar išeidami iš šeimos moterys ir vyrai dažniausiai gali būti tikri, jog jiems negresia „fizinis ir socialinis susinaikinimas“ jie beveik garantuoti, jog sugebės patys užsitikrinti bent minimumą lėšų, būtinų išgyventi bei tai, jog visuomenės nebus išstumti į paraštes, netaps marginalais. Ši „skyrybų rizikos“ sumažinimą užtikrina istorijoje nebūta gerovė, kuria mėgaujasi didžioji visuomenės dalis.

- Lyčių vaidmenų kaita yra dar vienas veiksnys, kurio poveikis šeimos raidai vertinamas nevienareikšmiškai (ypač populiariose diskusijose). Moterų įsitvirtinimas darbo rinkoje Vakaruose beveik sutapo su skyrybų skaičiaus augimu, todėl kai kas mato tiesioginį ryšį tarp moterų darbo ir skyrybų. Net jei moterų įsitraukimas į darbo rinką ir paveikė šeimos raidą (su kuo nesutikti būtų sunku), negalima teigti, jog jis yra vienintelis ir esminis šiuos pokyčius sąlygojęs veiksnys.

Vis dėlto, matyt, lyčių vaidmenų kaita, t. y. tradicinių vyriško ir moteriško tapatumo režimų vyravimo pabaiga, paskatino daug gilesnius šeimos instituto transformacijos procesus. Tradicinių lyčių vaidmenų hegemonijos pabaiga leido kelti klausimus apie partnerių pareigas vienas kito ir vaikų atžvilgiu, apie jų įsitraukimą į namų ruošos ir tarpusavio santykius ir pan.

- Socialinėje kultūrinėje plotmėje šeimos deinstitutionalizaciją paveikė ir šeimos idealų transformacija. Šiandien santuokos ir laimingos šeimos receptas, įsišaknijęs mūsų kultūroje, yra geri tarpusavio santykiai, t. y. kokybiški emociniai ir psichologiniai ryšiai, emocijų ir psichologinių poreikių tenkinimas (t. y. poreikis būti gerbiamam, išklausytam, mylimam ir pan.). Šiuolaikinėje visuomenėje santuokos motyvas yra meilės ryšys. Socialinės istorijos tyrimai rodo, kad šeima iki XIX a. pab. – XX a. pr., o Lietuvoje ir iki XX a. antros pusės pirmiausia buvo socialinė ūkinė bendruomenė. Šeima buvo socialinio statuso, finansinių resursų kaupimo, įtvirtinimo ir perdavimo įrankis. Šeimos kūrimas ir jos gyvenimo kokybė nebuvo vertinama pagal šeimoje patiriamas emocijas ir emocijų bei psichologinių poreikių tenkinimą. Emocijų ir psichologinių poreikių iškelimas į šeimos gyvenimo centrą, kaip tai yra šiuolaikinėje visuomenėje, pačią šeimą daro nestabilia, nes emocijos bei jų vertinimas savaime yra nestabilūs. Šiuolaikinėje visuomenėje šeima netenka išorinio institucinio „sucementavimo“, kuris jai buvo būdingas ankstesniais periodais, kai šeimos funkcijos buvo pirmiausia nukreiptos į ūkinius, socialinės galios dalykus. Būtent emocijų šeimos idealų įsigalėjimas savotiškai pasmerkia šeimą nestabilumui. Neatliepti emociniai ir psichologiniai poreikiai tampa legitimia poros iširimo priežastimi, už kurią visuomenė netaiko sankcijų¹⁸. Taip, pavyzdžiui, dabar nieko nestebina skyrybos „dėl nesutapusių charakterių“.

- Šeimos deinstitutionalizacijos procesus paveikė ir mokslo technologijų raida, o tiksliau – medicinos technologijos, kontracepcijos prieinamumas. Kontracepcija panaikina nepageidaujamas seksualinių ryšių pasekmes, atsiejia seksualinį malonumą nuo reprodukcijos, nuo galimybės susilaukti palikuonių. Šios rizikos panaikinimas šiuolaikiniam žmogui suteikia galimybę kurti santykius, kurie nesusiję su tolima ateitimi (vaisiais), be ilgalaikio įsipareigojimo, santykius, kuriuos nesunku išardyti.

- Dar vienas kultūrinio pobūdžio veiksnys, darantis įtaką šeimos deinstitutionalizacijos procesams, kaip ir apskritai kiekvienai šiuolaikinio žmogaus gyvenimo sričiai – vartojimo kultūros plitimas. Egzistuoja nuomonė, kad vartotojiškos nuostatos, prekinis santykis šiuolaikinėje visuomenėje persikelia į visas gyvenimo sritis. Asmeninis gyvenimas skirtas maksimaliems

¹⁸ Wollcott I. Strong families and satisfying marriages. *Family Matters*. 1999, 53, p. 21 - 31.

išgyvenimų išbandymams, nuotykiams, kuriuose būtina patirti įvairius seksualinius, emocinius pakilimus ir kryžius. Sociologai teigia, jog šiuolaikinis žmogus gyvena „pirkinių krepšelio“ principu: siekia suvartoti kuo daugiau, yra apsėstas rasti kažką naują, geresnį. Čia galima paminėti ir Lietuvoje masinėje sąmonėje visiškai įsitvirtinusią argumentaciją kohabitacijai „pagyvensime, pabandyšime“. Taigi asmeninis gyvenimas kuriamas taikant tą pačią schemą kaip ir vartojant materialines gėrybes. Panašus motyvas gali veikti ir apsisprendžiant skintis.

- Dar vienas šeimos deinstitutionalizaciją sąlygojantis veiksnys – šiuolaikinės visuomenės pliuralumas, įgalinantis individą rinktis jam patinkantį ir įsivaizduojamą jam tapačiausią gyvenimo būdą bei nesulaukiant už tai socialinių sankcijų. Šiuolaikinėje visuomenėje išnyksta vienareikšmiškai ir griežtai apibrėžtos socialinės normos, kurių privalo laikytis didžioji visuomenės dalis. Atsiranda gyvenimo stilių įvairovė, tad individas yra santykinai laisvas ir net skatinamas rinktis kaip, kur, su kuo gyventi. Mes visi atsiduriame situacijoje, kai vis labiau blunka aiškūs biografiniai scenarijai, kuriuose aiškiai apibrėžtos mūsų gyvenimo galimybės. Galime rinktis: vesti – gyventi nesusituokus, turėti vaikų – ar ne ir pan.

Visos aukščiau minėtos šeimos deinstitutionalizacijos priežastys daugiau ar mažiau veikia ir lietuvišką realybę, tačiau būdami iš totalitarizmo į demokratiją pereinanti visuomenė, turime ir specifinių šeimos deinstitutionalizacijos procesus sąlygojančių veiksnių.

- Santuokų atidėjimą vėlesniam laikui, gyvenimo kartu nesusituokus plitimą 10-tojo dešimtmečio pradžioje pirmiausia paskatino pereinamojo laikotarpio ekonominiai ir socialiniai veiksniai. Pasikeitusios įsijungimo į darbo rinką sąlygos, psichologinis, socialinis ir finansinis nesaugumas vertė jaunus žmones atidėti santuokos kūrimą, o šį apsisprendimą galbūt kompensuoti kohabitacija. Tad jei Vakaruose kohabitacijas iš dalies sąlygojo individo pasirinkimo laisvė („išsirinkti patinkantį gyvenimo būdą“), tai Lietuvoje impulsas kohabitacijoms plisti buvo greičiau sąlygotas „išorinės prievartos“, kurią padiktavo pereinamojo laikotarpio nesaugumas.

- Šeimos deinstitutionalizaciją (ypač skyrybas) Lietuvoje skatina sparčiai ir netolygiai kintantys abiejų lyčių vaidmenys. Gal kiek supaprastintai galime teigti, kad moterų (ypač jaunesnių) vaidmenys dabartinėje Lietuvoje „modernėja“ greičiau nei vyrų, moterys sparčiau prisitaikė prie socialinių ir kultūrinių pokyčių, jos orientuojasi į šiuolaikiškesnius gyvenimo scenarijus, kuriuose šeimą sieja su lygiaverčiais partnerių santykiais. Jų netenkina tradicinis „dvigubas darbas“ (namų ruoša, vaikų priežiūra ir profesinė karjera). O vyrų vaidmenys mūsų visuomenėje vis dar išlieka patriarchalūs (taip patys vyrai mato save, to iš jų reikalauja ir dalis moterų), tad ir iš moterų jie tikisi tradicinių moteriškų savybių. Šis lūkesčių neatitikimas gimdo nepasitenkinimą gyvenimu poroje ir santuokoje, kuris gali tapti skyrybų priežastimi.

- Dar vienas veiksnys, kuris ypač veikia skyrybų bei iš dalies kohabitacijų plitimą – menkas visuomenės psichologinis išprusimas apie tarpusavio santykius – žinios apie komunikacinius procesus, riboti tarpusavio santykių įgūdžiai (efektyvios konfliktų sprendimo strategijos, bendravimo įgūdžiai ir pan.). Nesugebant išspręsti tarpusavio santykių problemų, kurios kyla tiek dėl asmenybinių priežasčių, tiek dėl specifinių šeimos / santuokos raidos tarpinių, tiek dėl pereinamoje visuomenėje padidėjusio psichosocialinio streso, auga nepasitenkinimas ryšiais su partneriu, partneryste / santuoka, jaučiamas psichologinių poreikių neatliepimas, o tai gali tapti viena iš poros iširimo priežasčių.

• Šeimos deinstitutionalizacijos procesus veikia ir kultūroje devaluota santuokos instituto reikšmė. Santuokos institutas mūsų visuomenėje tapatinamas ne su kokybiškais tarpusavio santykiais, bet su nuobodžiu rutininiais praktiniais vaidmenų atlikimu (vyras skaito laikraščius, moteris darbuojasi virtuvėje). Populiarioje kultūroje būtent santuokos institutas dažnai įvardijamas ta priežastimi, kuri partnerių santykius iš emocijų, lygiaverčių paverčia pareigų santykiais. Šis santuokos nuvertinimas labiausiai yra susijęs su tarybinio laikotarpio paveldu, kai šeimos / santuokos kasdienybę veikė keletas veiksnių. Pirmiausia tarybinėje visuomenėje nebuvo plėtojama, ugdoma lyčių tarpusavio santykių kultūra (bendravimo įgūdžiai, psichologinis išprusimas ir pan.). Antra, tarybinė visuomenė buvo patriarchalinė, griežtai paskirsčiusi lyčių vaidmenis šeimoje. Tik moteris buvo atsakinga už „šeimos židinio“ sergėjimą, t. y. gerą psichologinę atmosferą, kokybiškus tarpusavio santykius, nors, atsižvelgiant į šiuolaikinius meilės ir partnerystės idealus, šie santykiai įmanomi tik tada, kai į jų kūrimą įsitraukia abu partneriai. Dėl psichologinio visuomenės neišprusimo ir asimetriško lyčių dalyvavimo tarpusavio santykiuose santuoka tarybinėje visuomenėje tapo savotišku pajuokos (vestuvinių juokelių, anekdotų etc.) objektu. Kultūrinuose mituose ir daugelio tarybinių piliečių gyvenime santuokos trajektorija prasidėdavo ties romantinės meilės emocijomis, o joms išblėsus tolygiai judėdavo link praktinių, dažniausiai vien moteriai priskiriamų pareigų.

Taigi šeimos deinstitutionalizacija yra neišvengjama šiuolaikinės visuomenės palydovė, jos ūkinių, kultūrinių ir socialinių procesų subproduktas. Šie procesai nėra iškrypimai ar patologijos, jie greičiau jau yra sudėtinė modernizacijos dalis. Ar galime neigti šeimos deinstitutionalizaciją, kurdami „auksinės praeities“ šeimos scenarijus? Tikriausiai ne, nes tuomet neigsime ir pačią modernybę. Ar reikia su jais kovoti? Kiekviena visuomenė atsakymą į šiuos klausimus randa pati. Jis daugiausia priklauso nuo to, kokius nuostolius kiekviena visuomenė manosi patirianti dėl šeimos deinstitutionalizacijos. Todėl prieš aptardami užsienio šalių šeimos politikos patirtį, trumpai apžvelkime tyrimus apie šeimos deinstitutionalizacijos pasekmes visuomenei.

Šeimos deinstitutionalizacijos pasekmės

Skyrybos ir nepilna šeima

Skyrybos, šeimos iširimas turi galias bei tolimą ateitį siekiančias psichologines ir socialines pasekmes visiems šeimos nariams ir visuomenei. Sutinkama, kad skyrybos yra vienas pagrindinių psichologinių stresorių, paveikiančių tiek besiskiriančius tėvus, tiek ir vaikus. Skyrybos gali sukelti daugybę psichologinių ir psichinių sutrikimų.

Vaikai iš nepilnų šeimų netenka saugios ir harmoningos asmenybės vystymąsi užtikrinančios aplinkos, sutrinka socializacinių modelių perdavimas. Gausūs šios problematikos užsienio šalių tyrimai rodo, kad vaikai iš nepilnų šeimų prasčiau mokosi, linkę anksčiau kurti santuokas ir gimdyti vaikus, susilaukti nesantuokinių vaikų, gyventi kartu nesusituokus¹⁹. Nepilnų šeimų vaikai renkasi

¹⁹ McLanahan S. Bumpass L. Intergenerational Consequences of Family Disruption. *American Journal of Sociology*. Vol. 94 (1), 1988, p. 130-152; Thornton A. Influence of Marital History of Parents on the Marital and Cohabital Experiences of Children. *American Journal of Sociology*. Vol 96 (4), 1991, p. 868-94. *Fragile Families and Child Wellbeing Study*, 2003

elgesio modelius, kurie neparemia poros abipusių intymių ryšių kūrimo²⁰. O visa tai turi savas pasekmes, primenančias „uždarą ratą“: kaip jau minėta, turintys gyvenimo nesusituokus patirtį vėlesnėse santuokose dažniau skiriasi.

Tėvų skyrybų pasekmės vaikų santuokinei elgsenai fiksuotos 1995 m. Lietuvoje atlikto „Lietuvos šeimos ir gimstamumo“ tyrime. Jame nustatyta, kad viena iš priežasčių, sąlygojusių 10-ąjį dešimtmetį jauniausioje kartoje prasidėjusį neregistruotų santuokų plitimą, gali būti dešimt - dvidešimt metų anksčiau pradėjusios plisti skyrybos. Tyrimo rezultatai parodė, kad „asmenys, kurių tėvai išsiskyrė, kai jie dar buvo vaikai ir neturėjo 15 metų, anksčiau pradėjo vedybinį gyvenimą ir beveik apie du kartus dažniau jį pradėjo neregistruotą santuokos, nei tie, kurie augo su abiem tėvais“²¹.

Dar viena itin negatyvi šeimų skyrybų pasekmė – skurdas, jo sąlygota socialinė nelygybė ir gyvenimo galimybių (pirmiausia išsilavinimo) susiaurėjimas vaikus auginančiam vienam iš tėvų ir vaikams. Santykinis skurdo lygis²² namų ūkiuose, kuriuose gyvena vienas suaugęs su vaikais iki 18 metų Lietuvoje yra didesnis nei namų ūkyje, kuriame gyvena pora su vaikais (atitinkamai 23,2 ir 14,9)²³. Šios skyrybų pasekmės stebimos ir kitose ES šalyse.

Skyrybos ypač prisideda prie socialinės nelygybės reprodukcijos tuo atveju, jei vaikai po skyrybų lieka gyventi su motina. Vidutinis moterų darbo užmokestis Lietuvoje mažesnis nei vyrų. 2002 m. moterys vidutiniškai uždirbo 234 Lt mažiau nei vyrai, valstybiniame sektoriuje šis skirtumas siekia 342 Lt, privačiame – 176 Lt, daugiau moterų yra bedarbės. Moterimis sunkiau susirasti darbą ir užtikrinti gyvenimo kokybę, laiduojančią aukštesnes vaikų išsilavinimo galimybes (papildomas mokamas vaikų mokymas, mokama užklasinė veikla, rengimas aukštajai mokyklai). Dėl skurdo vaikai iš nepilnų šeimų dažnai yra priversti ne įgyti išsimokslinimą aukštesniosiose ar aukštosiose mokyklose, bet įsijungti į nekvalifikuotą ar mažiau kvalifikuotą darbo rinką.

Gyvenimas kartu nesusituokus

Lietuvoje plintančias kohabitacijas (gyvenimo kartu nesusituokus) visuomenė paprastai interpretuoja kaip vedybinio gyvenimo eksperimentą (reikia pabandyti gyventi kartu, pažinti vienas kitą), o gyvenimo kartu nesusituokus patirtis pristatoma kaip pozityvus dalykas, negalintis turėti neigiamų pasekmių poros ar partnerių ateičiai. Lietuvoje tyrimų šia tematika nėra, tačiau užsienio šalių patirtis rodo, kad gyvenimas kartu nesusituokus ne visuomet yra negatyvių pasekmių neturintis dalykas.

Nustatyta, kad susituokę partneriai, kurie anksčiau kartu gyveno ne santuokoje, palyginus su tais, kurie niekada negyveno ne santuokoje, dažniau konfliktuoja, mažiau bendrauja tarpusavyje,

²⁰ Amato P. Explaining the Intergenerational Transmission of Divorce. *Journal of Marriage and the Family*. Vol. 58 (3), 1996. P. 628-641.

²¹ Stankūnienė V. *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*.

²² Pagrindinis skurdo kriterijus, analizuojant skurdo paplitimą ir projektuojant socialinės, ekonominės politikos priemones, laikoma santykinė skurdo riba, apskaičiuojama kaip 50 procentų vidutinių vartojimo išlaidų. (*Namų ūkių gyvenimo lygis ir santykinis skurdas 2002*, Statistikos departamentas)

²³ Statistikos departamento duomenimis, didelis rodiklių skirtumas 2002 m. iš dalies galėjo būti nulemtas ir imties dydžio atsitiktinumų, nes 2001 m. šie rodikliai atitinkamai buvo 16,1 ir 15,1.

jų partnerystė mažiau stabil²⁴. Sutuoktiniai, kurie iki santuokos gyveno kartu nesusituokę, mažiau įsipareigoja tęsti santuokinius ryšius²⁵. Jei nors vienas iš sutuoktinių turėjo gyvenimo neregistruotoje santuokoje patirtį, tikimybė, jog santuoka iširs, išauga 50%²⁶.

Atrodytų, kad skyrybos yra susijusios su gyvenimu kartu nesusituokus. Tačiau mokslininkai kelia klausimą, ar skyrybas tiesiogiai nulemia gyvenimo ne santuokoje patirtis? Tyrimai leidžia teigti, kad gyventi kartu nesusituokus apsisprendžia tam tikras socialinis psichologinis tipas žmonių, kurie turi aiškiau išreikštas nuostatas, jog partnerystė gali iširti. Kitaip tariant, gyventi kartu nesusituokus dažniau apsisprendžia tie, kurie nėra tvirtai apsisprendę ilgam laikui įsipareigoti partnerystei²⁷. Dar kiti tyrimai rodo, kad ir gyvenimas ne santuokoje keičia žmonių įsipareigojimo tęsti santykius nuostatas. Pagyvenę ne santuokoje žmonės lengvabūdiškiau vertina skyrybas, o tai savo ruožtu vėliau gali paskatinti ir pačias skyrybas²⁸.

Lyginant 10 metų kartu gyvenančių nesusituokusių ir sutuoktinių santykių kokybę nustatyta, kad nesusituokę mažiau patenkinti savo tarpusavio santykiais nei sutuoktiniai ir mažiau įsipareigoję partnerystei. Tačiau tarpusavio konfliktų dažnumas reikšmingai nesiskiria tarp gyvenančių santuokoje ir ne santuokoje, vadinasi, sugyventiniai ir sutuoktiniai konfliktuoja vienodai dažnai²⁹. Tiesa, būtina pažymėti, kad yra ir sugyventinių poras stabilizuojančių veiksnių. Vienas iš jų yra vaikų atsiradimas. Sugyventiniai, auginantys vaikus, rečiau skiriasi nei sugyventiniai, neturintys vaikų³⁰.

Taigi dauguma aptartų tyrimų rezultatų leidžia teigti, jog gyvenimas kartu nesusituokus didina skyrybų riziką vėlesnėse santuokose, o vienas iš pagrindinių tai nulemiančių veiksnių – silpnos asmeninės įsipareigojimo nuostatos, kurios itin svarbios kuriant kokybiškus emocinius partnerių ryšius.

Užbaigiant šį poskyrį dėsninga būtų klausti, ar yra teigiamų šeimos deinstitutionalizacijos pasekmių? Suprantama, jog visuomenė, kurioje toleruojamos alternatyvios santuokai ir šeimai gyvenimo formos suteikia individui laisvę rinktis, kaip kurti savo gyvenimą. Kita vertus, šeimos deinstitutionalizacijos procesai turi savotišką pozityvų efektą ir pačiai šeimai. Ji nebėra savaime suprantamas dalykas, o bet koks opozicijos buvimas gali paskatinti kritiškiau žiūrėti į nusistovėjusius lyčių vaidmenis šeimoje, tarpusavio santykių kultūrą ir pan.

Šeimos deinstitutionalizacija ir iššūkiai šeimos politikai

Šeimos deinstitutionalizacijos procesai skatina kelti klausimą: ką daryti? Ir ar apskritai reikia

²⁴ Brown S., Booth A., Cohabitation Versus Marriage: A Comparison of Relationship Quality. *Journal of Marriage and the Family*, 58 (1996), p. 668-678

²⁵ Thomson E., Colella U., Cohabitation and marital stability: Quality or commitment? *Journal of Marriage and the Family*, 54, 256-67. (1992)

²⁶ Bumpass L.L., Sweet J.A., National estimates of cohabitation. *Demography*, 25 (1989), p. 615- 625.

²⁷ Thomson L., Conella U., min. veik.

²⁸ Axin W., Thornton A., The relationship between cohabitation and divorce: selectivity or usual influence? *Demography*, 29 (1992), p. 357- 374.

²⁹ Nock S. L., A Comparison of marriages and cohabitating relationships. *Journal of Family Issues*. 16 (1995), p. 53-76.

³⁰ Wu Z., The stability of cohabitation relationships: The role of Children. *Journal of Marriage and the Family*. 57 (1995). P 231-236.

kažką daryti? Juk jei šeimos deinstitutionalizacija yra neišvengiamas visuomenės modernėjimo rezultatas, ar įmanoma ką nors pakeisti? Ir koks gali būti valstybės vaidmuo reguliuojant šeimą, privatų asmens gyvenimą? Juk gyvename liberalios demokratijos šalyse (ar bent jau siekiame sukurti tokią demokratiją), kur individo laisvės rinktis ir formuoti savo biografiją yra gana plačios.

Prieš nuosekliau aptariant konkrečias socialinės politikos priemones, verta paminėti, kad Europos Sąjunga (ES) neturi specialių visoms bendrijos narėms taikomų šeimos politikos normų, o paramos šeimai politika pripažinta narių kompetencijos sfera. Pirmosios ES rekomendacijos paramos šeimai politikos srityje pasirodė tik 1990 m., po to, kai Europos Komisija 1989 m. išplatino „Pranešimą apie šeimos politiką“³¹. Šiuo dokumentu buvo pirmą kartą pabrėžta šeimos instituto svarba ir vaidmuo visuomenėje, jos priklausymas nuo socialinio ir ūkinio konteksto. Dokumente akcentuota, jog būtina atsižvelgti į šeimos matmenį ir paramos šeimai politiką plėtoti šiomis kryptimis: vaiko apsauga; šeimos ir darbo derinimas lygiai dalijant pareigas tarp sutuoktinių (ypač užtikrinant vaiko priežiūrą); užtikrinti paramą tam tikroms šeimų kategorijoms (vienišų motinų / tėvų šeima, gausi šeima, skurdžiai gyvenančios šeimos).

Didžioji dauguma valstybių, nepriklausomai nuo valdančiųjų politinių jėgų ir ideologinių tradicijų, į šeimos deinstitutionalizacijos procesus reagoja pirmiausia su rūpesčiu žvelgdamos į pasikeitusią vaiko padėtį, jam gresiantį psichologinį, socialinį ir materialinį nesaugumą bei partnerių pareigas ir atsakomybes vienas kito atžvilgiu. Šalyse, kuriose paplitusios alternatyvios gyvenimo formos, pagrindiniai debatai vyksta dėl vienos lyties asmenų porų. Pietų Europoje, kur alternatyvios šeimos formos mažiau paplitę (pvz., Graikijoje), dėmesys daugiau telkiamas į vidines šeimos gyvenimo problemas (kaip keisti sutuoktinių santykius).

Vienas iš būdų apginti vaiko interesus šeimos deinstitutionalizacijos procesų akivaizdoje – sugyventinių porų įteisinimas, kuris apibrėžia partnerių pareigas vaikui ir vienas kitam. Ilgą laiką Europoje (dabartinės ES senbuvų teritorijoje) nepilna šeima, sugyventinių poros buvo traktuojamos kaip nuo normos nukrypusios šeimos formos ir neintegruojamos į šeimai ar sutuoktinių porai taikomą teisinę bazę. Tačiau sparčiai plintančios šios gyvenimo kartu formos vertė peržiūrėti įstatyminę tvarką. Kai kuriose valstybėse – Švedijoje, Danijoje, Olandijoje – sugyventinių teisės mokesčių ir socialinio saugumo srityje sutuoktinių teisėms buvo prilygintos dar 1970-aisiais. Prancūzijoje, Vokietijoje, Ispanijoje, Švedijoje, Didžiojoje Britanijoje, Estijoje sukurta formalių kontraktų kartu gyvenančioms nevedusioms poroms sistema, tačiau kai kuriose šalyse apribotos tokių porų teisės į socialines išmokas, pašalpas (Graikijoje, Vokietijoje, Italijoje, Vengrijoje)³².

Lietuvoje, kaip žinome, svarstymui pateiktas Lietuvos Respublikos partnerystės (bendro gyvenimo neįregistruvus santuokos) įstatymo projektas, kuris leis teisiškai nustatyti sugyventinių teises ir pareigas bei atsakomybę vaikams. Registruotos partnerystės administracine tvarka nebus galima nutraukti, jei įregistruvusi partnerystę pora kartu pargyveno ilgiau nei vienerius metus ir turi vaikų.

Turbūt daugiausia socialinės politikos dėmesio reaguojant į alternatyvias šeimos formas skiriama

³¹ Communication on family policies. COM (89) 363 final of 8.8.1989

³² Family Benefits and Family Policies in Europe. European Commission. Directorate-General for Employment and Social Affairs Unit E.2. 2002.

skyrų pasekmių sušvelninimui, pirmiausia mažinant skurdo riziką. Kaip minėta, vieno tėvo / motinos šeima turi kur kas didesnes galimybes atsidurti žemiau skurdo ribos nei vaikai, augantys pilnoje šeimoje. Šioje srityje įvairios šalys turi skirtingas praktikas – įvairias tiesiogines ir netiesiogines išmokas, testuojamas pašalpas ir pan.

Su vaikų gerovės klausimu (jei pripažinsime, o remiantis tyrimų rezultatais, tenka pripažinti, kad vaikui geriausia yra pilnos ir kokybiškų tarpusavio santykių šeimos aplinka) kyla klausimas: ar valstybė turi remti ir skatinti vieną šeimos tipą, t. y. būtent tradicinę šeimą (tradicinę savo struktūros, t. y. tėvai+vaikas, bet ne vaidmenų prasme)? Jei taip, tai koku būdu įmanoma tai padaryti?

Praėjusio amžiaus paskutinio dešimtmečio antroje pusėje paramos šeimai politika kai kuriose šalyse pradėjo krypti, kurią būtų galima pavadinti ne pasekmių likvidavimu, bet priešasčių šalinimu. Logika gana paprasta: ar verta didinti socialines išmokas, išlaidas socialinėms paslaugoms šalinant skyrų, nepilnų šeimų pasekmes, jei galime švietimo ir ugdymo priemonėmis užkirsti kelią šeimos irimui. Tad Australijoje, Didžiojoje Britanijoje, Airijoje, paskutiniu metu ypač JAV, Vokietijoje valstybiniu lygiu pradėtos plėtoti ir įgyvendinti šeimos ir sutuoktinių tarpusavio santykių stiprinimo strategijos.

Šeimos stiprinimo strategijos susideda iš trejų priemonių paketų: *šeimos gyvenimą reglamentuojančios teisinės bazės ir socialinio aprūpinimo sistemos reforma (reforming family and social welfare legislation); švietimo tarpusavio santykių klausimais, psichologinės paramos šeimai, tarpusavio santykių įgūdžių lavinimo; galimybių šeimai naudotis ekonominiais ir kitais resursais gerinimas.*

Remiant šeimą ir plėtojant skyrų prevencijos politiką labiausiai diskutuotina yra *pirmoji* kryptis – teisinė ir šeimos socialinio aprūpinimo sistemos reforma. Kai kurios šalys turi gana griežtus skyrų įstatymus (Airija, Lenkija, Italija), pagal kuriuos skyrų tampa finansškai nenaudingomis bent vienai pusei. Kai kuriose šalyse sukuriama tokia mokesčių aplinka, kuri skatina žmones gyventi santuokoje (Vokietijoje, Italijoje, Estijoje, Lenkijoje).

Tačiau šios priemonės yra diskutuotinos: pirmiausia jos gali sukurti situaciją, kai bus tęsiamas disfunkcinių (konfliktiškų, savo užduočių neatliekančių), destruktivių šeimų gyvavimas. Kita vertus, šių priemonių paketas gali būti efektyvus, jei bus taikomas paraleliškai su švietimo ir tarpusavio santykių gebėjimų stiprinimo priemonėmis, kurios ugdytų visuomenėje nuostatas, jog gyvenimas šeimoje yra emociškai ir socialiai naudingas sutuoktiniams ir vaikams.

Antroji šeimos stiprinimo strategijos kryptis – plėtoti šeimos švietimo ir įgūdžių stiprinimo paslaugų tinklą, t. y. sutuoktinių švietimo, psichologinės ir bendruomeninės (patarėjų) paramos šeimai ir santuokai tinklą, psichologinės paramos tėvams (įskaitant ir tėvystės įgūdžių lavinimą, švietimą), švietimas mokyklose šeimos gyvenimo klausimais. Visų šių programų tikslas – skatinti šeimos pareigų įsisąmoninimą, mokyti bendravimo įgūdžių, puoselėti pozityvius sutuoktinių ir šeimos narių santykius, padėti partneriams ir šeimai spręsti jiems išylančias problemas³³. Šios priemonės paremtos nuostata, jog negatyvus bendravimo pobūdis gali būti keičiamas, kad susipažinę su šeimos tarpniais, šeimos gyvenimo psichosocialine dinamika, žmonės gali išmokti bendrauti pozityvesniais būdais.

³³ Wolcott I. Strong families and satisfying marriages. *Family Matters*. 1999, 53, p. 21-31

Tyrimai rodo, kad švietimas ir gebėjimų stiprinimas pozityviau veikia tas poras, kuriose yra maža skyrybų tikimybė, kad tokių programų veiksmingumą apsunkina negatyvi patirtis tėvų šeimoje, asmenybės bruožai, kurie daro įtaką disfunkciniam bendravimui. Vis dėlto manoma, kad išplėtotas psichologinės ir švietimo paramos šeimai tinklas yra efektyvesnis nei trumpi ikisantuokiniai šeimos švietimo kursai, nes esant tokių paslaugų įvairovei ir prieinamumui, šeimos gali kreiptis pagalbos įvairiais šeimos raidos etapais. Ypač veiksmingas yra mokyklinis švietimas apie tarpusavio santykius, nes jis suteikia jauniems žmonėms žinių apie bendravimo įgūdžius, konfliktų sprendimo strategijas, skatina geresnį savęs vertinimą, ir taip ruošia žmones brandesniems santykiams su partneriais, tėvais, bendruomene.

Kai kuriose ES šalyse šeimos konsultacijų tinklas kuriamas religinių ar pilietinių organizacijų, bet ne valstybės iniciatyva. Kitose šeimos konsultacijų paslaugos yra teikiamos valstybės lėšomis³⁴. Pavyzdžiui, Suomijoje, kurioje už šeimos konsultavimo paslaugas atsakingos savivaldybės, 1997 m. veikė 127 šeimos ir vaiko konsultavimo klinikos, turinčios 222 centrus, o per metus į jas kreipdavosi 31 tūkst. šeimų. Dabar, kaip nurodo Suomijos socialinių reikalų ir sveikatos ministerija, konsultacinių centrų ir į juos besikreipiančių šeimų skaičius gerokai išaugo³⁵.

Ypatinga šeimyninio gyvenimo patarėjų-konsultantų (soc. darbuotojų, psichologų ir pan.) institucijų tinklo svarba pabrėžiama ir Europos Tarybos rekomendacijose³⁶. Taip pat skatinama pasitelkti socialinę reklamą, žiniasklaidą, supažindinant visuomenę su šeimos konsultavimo paslaugomis ir nušviečiant šeimos psichosocialines problemas³⁷. Pabrėžiama ir profesionalios šeimos konsultantų rengimo ir jų tobulinimo sistemos svarba bei psichosocialinių šeimos tyrimų būtinybė.

Ir trečias priemonių paketas, nukreiptas į šeimos ir santuokos stiprinimą – materialinės bazės, būtinos šeimai gyvuoti, kūrimas. Čia plėtojamos užimtumo programos (galimybė dirbti ir užsidirbti), palankios būsto įsigijimo sąlygos, galimybė naudotis sveikatos priežiūra, taigi visa tai, kas sudaro materialų šeimos gyvenimo pagrindą ir gali sumažinti šeimos patiriamą psichosocialinį stresą.

Dar vienas klausimas, kuris tiesiogiai susijęs su šeimos deinstitutionalizacijos procesais ir kelia itin dideles politines ir visuomenines kontroversijas – vienos lyties porų teisinė padėtis. Vienose valstybėse jis svarstomas šalia sugyventinių porų registravimo klausimų, kitose – ne.

Vienos lyties partnerių poros pripažintos Prancūzijoje, Vokietijoje, Olandijoje, Norvegijoje, Švedijoje, Belgijoje, Suomijoje, Didžiojoje Britanijoje, tačiau tik kai kuriose iš šių šalių tokios poros gali įsivaikinti vaikus, tik kai kuriose registruojamos jų santuokos. Homoseksualių žmonių santuokas 2003 m. sausį pripažino Belgijos parlamentas. Tačiau šios poros neturi įvaikinimo teisės. Suomijoje 2002 m. kovą įsigalėjo įstatymas, leidžiantis registruoti vienos lyties partnerių poras, tačiau įstatyme pabrėžiama, kad šioms poroms nepripažįstamas santuokos statusas, vienos lyties partnerių poroms buvo tik pripažintos abipusio paveldėjimo ir kitos turtinės teisės. Suomijos įstatymai taip pat nenumato įvaikinimo galimybes. Švedijoje, Olandijoje, Anglijoje bei Velse vienos lyties partneriai turi įvaikinimo teises.

Apibendrinant užsienio šalių patirtį galime teigti, jog Švedijoje yra labiausiai išplėtotos socialinės

³⁴ *Comparing Family Change and Policy Responses in Europe*, 2003, p. 53

³⁵ *Family Policy in Finland*, www.fampol.fi

³⁶ *Concerning Recommendation No R (94) 14 on coherent and integrated family policies.*

³⁷ *Council of Europe, Recommendation NR(80) 12.*

politikos priemonės atsižvelgiant į šeimos deinstitutionalizacijos procesus. Šeimos deinstitutionalizacijos iššūkiams pritaikyta teisinė ir socialinės saugos sistema, nusakanti partnerių teises, pareigas ir atsakomybę, prilygina alternatyvias gyvenimo formas institucionalizuotai santuokai. Panašiai yra ir Didžiojoje Britanijoje, Ispanija atstovauja mišriam variantui, Italija ir Lenkija taiko griežtą šeimos politiką ir gina šeimą kaip instituciją, o padėtį Graikijoje mokslininkai charakterizuoja kaip socialinės politikos vakuumą³⁸.

* * *

Taigi apibendrinant galėtume pateikti tokias išvadas:

1. Šeimos deinstitutionalizacijos procesai ES šalyse senbuvėse ir Šiaurės Amerikoje prasidėjo prieš tris–keturis dešimtmečius, kai pradėjo augti skyrybų skaičius, daugėti nesuituokusių porų, vis daugiau vaikų gimdavo ne santuokoje, daugėjo nepilnų šeimų. Lietuvoje šie procesai pagreitį įgavo 10-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, nors kai kurie šeimos deinstitutionalizacijos požymiai (skyrybos ir kaip jų pasekmė – nepilnos šeimos) pradėjo reikštis dar 7-ajame XX a. dešimtmetyje.

2. Šeimos deinstitutionalizacijos procesai tarp ES senbuvų skiriasi: pietuose šie procesai reiškiasi labai silpnai, Šiaurės Europoje – jie įgavę labai platų mastą.

3. Šeimos deinstitutionalizacijos procesai yra neišvengiama šiuolaikinės liberalios demokratijos ir rinkos ekonomikos visuomenės pasekmė. Šeimos formų kaitą ir įvairovę skatina ūkinės, kultūrinės ir socialinės prigimties veiksniai, į kuriuos būtina atsižvelgti vertinant šeimos deinstitutionalizacijos procesus. Lietuvoje juos veikia ir pereinamojo laikotarpio veiksniai.

4. Šeimos deinstitutionalizacijos procesai Vakarų Europoje sąlygojo ir paramos šeimai politikos reformas: liberalizuota skyrybų teisė šalyse, kuriose galiojo griežti skyrybų įstatymai; sukurta palanki teisinė aplinka sugyventinių poroms, teisiškai reglamentuojamos jų teisės ir pareigos vienas kitam ir vaikams (tokios poros tampa šeimos politikos subjektais, galinčiais naudotis visais įstatymų numatytais šeimos politikos resursais); daugelyje šalių vyksta plačios ir prieštaringos diskusijos dėl vienos lyties asmenų porų teisinio statuso.

5. Šeimos deinstitutionalizacijos pasekmės ypač nepalankios ir skaudžiai atsiliepia vaikams. Stabilios ir harmoningos vaiko aplinkos irimas skatina socializacijos sutrikimus. Dėl šios priežasties dauguma paramos šeimai politikos priemonių šeimos deinstitutionalizacijos akivaizdoje orientuotos būtent į vaikų saugumo užtikrinimą.

6. Kai kuriose valstybėse stebima nauja šeimos politikos tendencija, kai įgyvendinant kompleksinę paramos šeimai politiką ypač svarus vaidmuo tenka preventyvioms priemonėms, užkertančioms kelią poros / santuokos iširimui. Šios priemonės nukreiptos į savarankiškos, harmoningų tarpusavio santykių šeimos ugdymą.

³⁸ Hantrais L., *Comparing Family Change and Policy Responses in Europe*. P. 58-63.

ŠEIMOS BEI PARTNERYSTĖS FORMOS IR ŠEIMOS POLITIKA LIETUVOS ŽINIASKLAIDOJE

Artūras Tereškinas

1. Įvadas

Oficialūs, formalūs ir populiarūs diskursai yra reprezentacijos sistemos, konstruojančios reguliacinius šeimos bei partnerystės idealus ir kontroliuojančios šeimos reikšmes bei praktikas. Politinė retorika, akademiniai diskursai, šeimos politika, populiarūs žiniasklaidos diskursai ir asmeninės šeimos reprezentacijos (pvz., šeimos albumai) yra susikertančios gyvybingos kultūrinės erdvės, kuriose artikuliuojamos skirtingos šeimos bei partnerystės versijos. Šeimos ir partnerystės reikšmės bei vertybės formuojamos daugybės diskursų, tarp kurių vienas svarbiausių yra žiniasklaidos diskursas. Masinė žiniasklaida propaguoja bendrus, plačiai priimamus suvokimus, vaizdinius ir perspektyvas, atspindinčias mūsų visuomenės vertybes. Galima teigti, kad visuomenės informavimo priemonės atlieka dalį šeimos funkcijų vaiko socializacijos procese. Svarbus žiniasklaidos vaidmuo platinant suvokimą, kas yra šeima ir kokia ji turi būti.

Pasak Anthony Giddenso, visi minėti diskursai, tarp ir jų ir žiniasklaidos, demonstruoja, kad šeima yra vienas iš esminių labiausiai ginčytinų ženklų globalioje kovoje siekiant kontroliuoti pilietinės visuomenės apibrėžimus ir struktūras. A. Giddensas pabrėžia, kad kaip intymių santykių demokratizavimo arena šeima yra tapusi itin reikšminga platforma, kurioje vyksta intensyvios diskusijos apie moralumą ir etiką. Tai, kad šiuolaikiniame pasaulyje daugėja šeimos formų, tyrinėtojo manymu, generuoja patriarchalinės galios santykių ir autoriteto krizę¹.

Nors ir Lietuvos, ir Vakarų oficialiame bei žiniasklaidos diskursuose šeima išlieka svarbiu absoliučių vertybių simboliu, kai kuriuose kontekstuose tradicinės šeimos absoliutizmas yra kvestionuojamas. Skyrybų skaičiaus didėjimas, pakartotinės vedybos, poskyrybinės šeimos, vienišų motinų ir tėvų šeimos, gyvenimas kartu nesusituokus, abortai, gėjų ir lesbiečių partnerystė – visi šie faktai prisideda prie vadinamosios „postmodernios šeimos“ formų įvairumo, kuris griaua tradicinės šeimos vertybes. Kaip teigia moralistai ir konservatyvūs politikai, mes išgyvename „šeimos krizę“, „šeimos vertybių nuvertėjimą“. Todėl susirūpinimas šeima kaip moralinių vertybių vieta ir šeimos reprezentacijos žiniasklaidoje išlieka kritine tema.

Nepaisant didėjančio šeimos ir partnerystės formų įvairumo, manyti, kad tradicinė homogeninė branduolinė šeima nyksta, būtų neteisinga. Ji egzistuoja ir klesti kaip idealas, simbolis, kaip galingas kolektyvinės vaizduotės mitas. Pasak A. Giddenso, U. Becko ir E. Beck-Gernsheim, šiuolaikinė šeima keičiasi vykstant platesniems visos visuomenės pokyčiams ir kintant intymiems santykiams vėlyvojoje modernybėje apskritai².

¹ Žr. Anthony Giddens, *Runaway World: How Globalisation is Reshaping our Lives*. (London: Profile Books, 1999)

² Žr. Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies* (Cambridge: Polity, 1992); Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, *The Normal Chaos of Love* (Cambridge: Polity, 1995).

1.1 Šeima kaip tyrinėjimų objektas

Aptariant šeimos problematiką, būtina pabrėžti, kad akademiniai tyrinėjimai Lietuvoje privilegijuoja homogeninę branduolinę šeimą kaip studijų objektą³. Kita vertus, lietuvių šeimos sociologijoje ne itin daug dėmesio buvo skiriama ne tik skirtingoms šeimos formoms, bet ir paralelėms bei šeimos įvaidžių skirtumams politinėje retorikoje, politinėse diskusijose, akademiname diskurse ir žiniasklaidoje⁴.

Vakarų sociologijoje feministinės diskusijos apie šeimą įgijo pagreitį 7-ajame praeito šimtmečio dešimtmetyje⁵. Šiuose tyrinėjimuose buvo pademonstruota, kad tradicinė homogeninė branduolinė šeima yra kultūriškai sukonstruota ir neišvengiamai susijusi su apibrėžtu kultūriniu kontekstu. Kartu buvo atvertas didžiulis neatitikimas tarp statistikos apie šeimos gyvenimą ir funkcionalistinio idealios šiuolaikinės šeimos įvaidžio.

Tačiau visos šios feministinių tyrinėjimų išvados ir pastebėjimai „mainstreamo“ šeimos sociologijoje buvo pradėti naudoti tik 9-ajame ir 10-ajame praeito šimtmečio dešimtmetyje. Tik tuo metu idėjos apie poslinkį link „postmodernios šeimos“ įvairovės ėmė rimčiau kristalizotis kvestionuodamos tradicinės branduolinės šeimos kaip universalios normos būtinumą⁶. Anksčiau minėti faktai (didėjantis skyrybų skaičius, nevienkartinės vedybos, išsiskyrusios šeimos, vieniši tėvai, abortai etc.), kurių šeimos sociologijos atstovai negali ignoruoti, tik patvirtina, kad šeimos disfunkcionalumas iš tiesų yra norma.

Kaip teigia Vakarų tyrinėtojai, homogeninės branduolinės šeimos idealas yra vis labiau nesuderinamas su didėjančiu šeimos formų įvairumu. Postmodernių šeimų gyvenimo būdo vaizdinių daugėja ir populiarioje Vakarų šalių žiniasklaidoje. Dėl pastebimai didėjančio šeimų įvairumo 9-ajame praeito šimtmečio dešimtmetyje atsiradę poslinkiai šeimos teorijoje sukėlė reprezentacinę ir moralinę krizę viešuose debatuose apie šeimos gyvenimo politiką. Tačiau kartu šie poslinkiai suteikė postūmį naujam socialiniam pliuralizmui ir ortodoksinių šeimos įvaidžių suprobleminimui.

7-ajame XX a. dešimtmetyje tradicinių šeimos formų kvestionavimas paskatino ieškoti alternatyvų šeimai, o šiuo metu yra iškilusi tendencija kalbėti apie „alternatyvias šeimas“⁷. Dabar gana plačiai vartojama sąvoka „postmoderni šeima“ ar „postmodernios šeimos sąlygos“⁸.

³ Pvz.: Vlada Stankūnienė, ed., *Šeimos politikos koncepcija: projektas* (Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1995); Vlada Stankūnienė, ed., *Gimstamumas ir šeima: biografinis požiūris* (Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1999); Vlada Stankūnienė, ed., *Paramos šeimai politika: samprata ir patyrimas* (Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 2001); Giedrė Purvaneckienė, ed. *Moterys Lietuvoje* (Vilnius: Danielius, 2000); ir Aušros Maslauskaitės daktaro disertacija *Šeimyniniai tarpasmeniniai santykiai visuomenės pokyčiuose: jaunų šeimų biografinis tyrimas* (Vilnius: Vilniaus universitetas, 2002).

⁴ Šeimos tema buvo paliesta Pilietynių iniciatyvų centro ir Vilniaus universiteto 2002 metais atliktame projekte „Dominuojantys lyčių modeliai šiuolaikinėje Lietuvos žiniasklaidoje“. Projekto ataskaitą žr. www.osf.lt. Šeimos problema iškyla ir tyrinėjant homoseksualumo vaizdavimą žiniasklaidoje. Žr. Artūras Tereškinas, „Viešumo įkainiai paraštėse: seksualinių mažumų vaizdavimas Lietuvos spaudoje (2000-2001)“, kn. Artūras Tereškinas, ed., *Vieši gyvenimai, intymios erdvės: kūnas, viešumas, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje* (Vilnius: Baltos lankos, 2002), p. 181-204.

⁵ Žr. Michele Barrett, Mary Macintosh, *The Anti-Social Family* (London: Verso, 1982); B. Friedan, *The Second Stage* (New York: Summit, 1981); Ann Oakley, *The Sociology of Housework* (Oxford: Basil Blackwell, 1974).

⁶ Deborah Chambers, *Representing the Family* (London: Sage Publications, 2001), p. 17.

⁷ Jeffrey Weeks, C. Donovan ir B. Heaphy, „Everyday Experiments: Narratives of Non-Heterosexual Relationships,“ in Elizabeth B. Silva, C. Smart, ed., *The New Family?* (London: Sage, 1999), p. 83.

⁸ Gill Jagger ir Caroline Wright, ed. *Changing Family Values* (London: Routledge, 1999).

Pavyzdžiui, Vakarų žiniasklaidoje randasi naujų diskursų, kurie pabrėžia besikeičiančius santykius, draugystės formas, intymumo patiris, homoseksualių asmenų tėvystę, partnerystę ir santuokas. Taip pat galima teigti, kad nemažai daliai heteroseksualių vyrų ir moterų, ieškančių savo tapatybių per įprastas šeimos formas, šeima darosi itin problemiška: tai intensyvios kovos dėl lytinės galios santykių, kuriuos veikia painūs popatriarchaliniai ir pofeministiniai diskursai, vieta⁹.

Paprastai sąvoka „šeima“, turinti stiprių emocinių ir kultūrinių konotacijų, siejama su hegemoniniu šeimos, kurią sudaro legaliai vedę vyras (biologinis vyras) ir žmona (biologinė moteris) su vaikais, vaizdiniu. Tai heteronormatyvines lyties formules patvirtinanti šeima. Tačiau istoriškai ši „tradicinė“ arba „moderni“ šeima yra gana neilgalaikis darinys. Ji atsirado XIX ir XX a. sandūroje kartu su didžiuliais pokyčiais, sąlygotais industrializacijos ir urbanizacijos. Tuomet išplėstinė šeima nebebuvo tokia reikalinga materialiniu požiūriu, branduolinė šeimos tapo mažesnės. Žmonių gyvenimo trukmė pailgėjo, o jų ekonominis priklausymas nuo kitų sumažėjo; todėl vedybos visam gyvenimui daliai individų pasidarė nebe būtinos. Dėl to ėmė rasti įvairių šeimos formų: šeimų be vaikų, vienos motinos ar tėvo su vaikais šeimų, įvairių ir įtėvių ar sugyventinių šeimų¹⁰.

Problemiška šeimos kategorija ir šeimos teorijos, besikoncentruojančios ties homogenine branduoline šeimos forma, paskatino mokslininkes feministes vis labiau kvestionuoti ar pati sąvoka „šeima“ yra naudinga ir funkcionali. Gal ją reiktų pakeisti sąvoka „namų ūkis“ (*household*)?¹¹ Užuo traktavus šeimą kaip instituciją, kai kurios tyrinėtojos siūlo vartoti terminą „šeimos praktikos“, siekiant pabrėžti šeimos santykių takumą ir įvairovę¹².

Sąvoka „šeima“ turi netrumpą istoriją, kurioje ji vartojama kaip diskursyvinis įrankis siekiant socialiniais ir kultūriniais tikslais užmaskuoti socialinės nelygybės sistemas ir skurdą: tokios frazės kaip „žmonių šeima“ (*the family of man*), „viena didelė laiminga šeima“ (*one big happy family*), „tauta kaip šeima“ (*the nation as family*), „jungtinių tautų šeima“ (*the commonwealth family of nations*) kaip tik ir pabrėžia šį „šeimos“ sąvokos aspektą¹³.

Sociologiniai tyrimai yra linkę išstumti iš savo akiračio šeimas ir partnerystės formas, kurios neatitinka ar nepriima branduolinio šeimos tipo. Ši ties branduoline šeima besifokusuojanti analitinė nuostata implikuoja, kad visas šeimas neišvengiamai sudaro heteroseksualios poros. Nors heteroseksualumas dažnai net nėra minimas, jis tiesiog turimas mintyje kaip natūralus dalykas. Kaip teigia šeimos sociologijos specialistai, šeimos tyrinėjimai ne itin dažnai atspindi faktą, kad vieno asmens, vienišų motinų ir tėvų ar tos pačios lyties asmenų šeimos yra sparčiausiai besiplečiančios šeimos formos Vakarų visuomenėse. Augančios išsiskyrusių, iš naujo vedusių ar tos pačios lyties porų proporcijos neidentifikuojamos¹⁴. Todėl būtina, kad užuo koncentravusis ties tradicinės branduolinės šeimos norma, socialinė teorija priimtų pobranduolinį, popatriarchalinį šeimos modelį.

⁹ Deborah Chambers, *op. cit.*, p. 137.

¹⁰ Žr. Judith Stacey, *In the Name of the Family: Rethinking Family Values in the Post-Modern Age* (Boston: Beacon Press, 1996).

¹¹ Michele Barrett, Mary Macintosh, *The Anti-Social Family* (London: Verso, 1982); Jon Bernardes, *Family Studies* (London: Routledge, 1997).

¹² David H. J. Morgan, *Family Connections: An Introduction to Family Studies* (Cambridge: Polity, 1996).

¹³ Deborah Chambers, *op. cit.*, p. 17.

¹⁴ *Ibid.*, p. 18.

2. Šeima žiniasklaidoje

Šiame darbe bus aptarti šeimos diskursai lietuvių žiniasklaidoje. Pagrindiniai klausimai, keliami straipsnyje: kas reprezentuoja šeimą Lietuvoje? Kaip ir kokiais tikslais ji yra vaizduojama? Kokios šeimos įvaizdis dominuoja žiniasklaidoje? Kokie „priimtini“ ir „nepriimtini“ šeimos ir partnerystės tipai matomi žiniasklaidoje? Apžvelgiant Lietuvos spaudą ir televiziją (daugiausia Lietuvoje platinamas reklamas¹⁵), taip pat bus klausiama, ar alternatyvios šeimos ir partnerystės formos yra apibūdinamos žiniasklaidoje (jei taip, kokiais būdais ir kokiais įvaizdžiais) ir kokia informacija apie netradicines šeimos formas, tarp jų gėjų, lesbiečių, biseksualų ir transseksualų partnerystės modelius ir šeimas disponuoja Lietuvos žiniasklaida.

Šiame darbe šeima bus analizuojama kaip ideologinis konstruktas siekiant suvokti būdus, kuriais idėjos apie ją yra išreiškiamos diskursais. Žiniasklaidos reprezentacijos politikoje šeima gali būti traktuojama kaip ženklas ir kaip kultūrinė konstrukcija. Reikšmių apie „šeimą“ arsenalas priklauso nuo naratyvų, vaizdinių ir diskursų, kurie cirkuliuoja įvairiuose tekstuose ir žinojimo sferose. Būtina pabrėžti ir tai, kad lyties bei seksualumo klausimai neišvengiamai bus paliečiami kalbant apie šeimą žiniasklaidoje.

Svarstant šeimos formų ir idėjų apie šeimą platinimą žiniasklaidoje, itin svarbus šeimos matomumas. Klausimas apie tai, kokios šeimos formos yra regimos žiniasklaidoje artimai susijęs su tuo, ar šeimos politika yra linkusi keistis ar būti priimama tokia, kokia yra.

Pozityvūs matomumo žiniasklaidoje aspektai yra gana akivaizdūs, kai kalbame apie skirtingas alternatyvias šeimos ir partnerystės formas. Teigiami tokių šeimų įvaizdžiai gali būti įgalinantys ir suteikiantys postūmių socialiniams bei kultūriniais pokyčiams. Pavyzdžiui, gėjų, lesbiečių, biseksualų ir kitokių lyties nonkonformistų šeimų vaizdavimas gali padėti politinėje kovoje už tokių šeimų bei partnerystės formų pripažinimą ir įteisinimą¹⁶.

Jungtinėse Amerikos Valstijose, pavyzdžiui, skirtingos šeimos formos labai ryškiai atspindimos žiniasklaidoje – nuo laikraščių puslapių iki pokalbių šou. Tačiau, kaip teigia visuomenės informavimo priemonių ir šeimos formų tyrinėtojai, gana aukštas regimumo laipsnis nereiškia lesbiečių, gėjų, biseksualų ir transseksualų gyvenimų bei jų šeimų gyvenimo pagerėjimo. Matomumas žiniasklaidoje suteikia balsą ir kartu eksploatuoja¹⁷.

Kaip pateikiamos lietuvių spaudoje ir televizijoje suteikia įvairios šeimos formos? Kokioje kultūrinėje aplinkoje šeima yra diskutuojama?

2.1 Diskurso analizė

Šiame darbe bus vartojama kultūrologinė diskurso analizė. Telkdamasis ties įvaizdžiais ir reprezentacijomis, vartojamomis aprašant ir reguliuojant šeimą kaip monolitinę kategoriją ir kaip fluidišką besikeičiantį reikšmių bei tapatybių tinklą, šis analizės būdas gali aprėpti daugybę

¹⁵ Deja, ribota tyrimo apimtis neleidžia aptarti Lietuvos televizijose rodomų lietuviškų serialų ir juose tvirtinamų šeimos modelių.

¹⁶ Rosemary Hennessy, „Queer Visibility in Commodity Culture,“ *Cultural Critique* (Winter 1994/95): 31-32.

¹⁷ Mary Bernstein, Renate Reinmann, „Queer Families and the Politics of Visibility,“ in Mary Bernstein and Renate Reinmann, ed., *Queer Families, Queer Politics: Challenging Culture and the State* (New York: Columbia UP, 2001), p. 1.

diskursų, tarp jų politinę retoriką, viešąją politiką, akademinis diskursus ir populiarią žiniasklaidą¹⁸. Politinė retorika, akademinis žinojimas, populiarūs žiniasklaidos tekstai apriboja kalbėjimo apie šeimą kaip temą būdus. Visais jais stengiamasi apibrėžti priimtinius būdus diskutuoti, analizuoti, įveiksminti, išgyventi, naratyvizuoti, įsiminti ir simbolizuoti „šeimą“¹⁹. Šiame darbe bus koncentruojamasi tik ties žiniasklaidos diskursu.

Diskursas, pasak Judith Butler, veikia kaip normatyvinė reguliuojanti galia, konstruojanti subjektus, kurie jį patį konstruoja. Jis apibrėžia, konstruoja ir kuria kūnus kaip žinojimo objektus²⁰, tai socialiniai suvokimo rėmai, kuriuose visi socialiniai veiksmai ir praktikos yra komunikuojamos, dėl kurių čia kovojama ir deramasi. Nusakydamas įvairius elgesio kodus ir taisykles, diskursas įgalina ir kartu apriboja „tam tikrus mąstymo ir veikimo būdus, kurie atrodo natūralūs ir nuo kurių sunku nukrypti“²¹.

Kaip vienas iš daugybės diskursų žiniasklaidos diskursas konstruoja ir reguliuoja žinojimą apie šeimą. Galima teigti, kad žiniasklaida iš dalies kontroliuoja, kaip šeimos tema yra diskutuojama ir kokios idėjos apie šeimą yra paverčiamos praktika ir vartojamos reguliuojant žmonių elgesį.

Diskurso analizėje šeima suvoktina kaip diskursyvinis konstruktas, o šeimos praktikos interpretuotinos kaip „socialiai įrašytas elgesys“. Tam, kad šeimos egzistuoti kaip praktika ir reikšmė, jos privalo būti įveiksmintos per sekso, poravimosi, rūpinimosi, motinystės ir tėvystės vaidmenis, atliekamus intymių santykių, kuriuos viešai patvirtina specifiniai elgesio būdai, viduje²².

Diskurso analizė yra ypač vertingas įrankis, kadangi ji suteikia įžvalgų apie santykį tarp žinojimo ir galios (M. Foucaulto terminais kalbant) arba tarp socialinės realybės ir kalbos. Šiuo analizės būdu įmanoma pademonstruoti, kad kalba nėra universalus, permatomas, bet veikiau „miglotas“ kodas, determinuojamas socioistorinių faktorių, įsivėlusių į galios santykius ir galios struktūras apibrėžtoje visuomenėje²³. Kalba nėra neutrali, metafizinė, bet istoriškai determinuota. Kalbinių kodų reikšmes kuria socialiniai santykiai ir kovos. Pasak prancūzų sociologo Pierre Bourdieu'o, į kalbą reikia žiūrėti ne kaip į kokią nors mentalinę jėgą, bet kaip į institucinę ir socialinę praktiką. Kalbėti reiškia įkurdinti save pasaulyje, užimti poziciją, okupuoti socialinį lauką, susisieti su kitais socialiniais veikėjais produkcijos ir pasikeitimo procese. Per kalbą žmonių grupės aktualizuoja savo viltis, planus ir ambicijas.

Tačiau P. Bourdieu'ui kalba yra dominavimo įrankis. Jam lingvistiniai ženklai yra kultūriniai simboliai (tokie kaip rūbai ar karališkasis skeptras), reikalaujantys, kad tų simbolių savininkui būtų paklūstama. Kalba – tai veikla, kurioje vieni individai dominuoja ir kontroliuoja kitus. Ji integrali kovos dėl kitų dominavimo ir kontroliavimo dalis²⁴.

¹⁸ Deborah Chambers, op. cit., p. 178.

¹⁹ Ibid., p. 26.

²⁰ Apie tai žr. Judith Butler, *Excitable Speech: A Politics of the Performative* (New York: Routledge, 1997).

²¹ James S. Duncan, *The City as Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom* (Cambridge: Cambridge UP, 1990), p. 16.

²² J. Gagnon ir W. Simon, *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality* (Chicago: Aldine, 1973).

²³ Žr. Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ed. Colin Gordon, trans. Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham, Kate Soper (New York: Pantheon Books, 1980). Taip pat jo *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Trans. A. M. Sheridan Smith (New York: Pantheon Books, 1972); ir *Diskurso tvarka* (Vilnius: Baltos lankos, 1998).

²⁴ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, trans. John B. Thompson (Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1991), p. 44-49.

Nemaža dalis diskurso teorijos darbų skolinasi iš garsaus prancūzų teoretiko M. Foucaulto studijų apie santykius tarp žinojimo, diskurso, reprezentacijų ir galios. Savo diskurso geneologijoje M. Foucault analizavo diskursų konstravimą ir institucionalizavimą²⁵. Jo teigimu, tam tikrų diskursų sąsaja su institucijomis legitimuoja taisykles ir kodus, kuriuos minėti diskursai kuria. Vadinasi, „diskurso galia kyla ne iš abstrakčių idėjų, kurias jie išreiškia, bet iš jų materialaus pagrindo institucijose ir praktikose“²⁶.

M. Foucault kalba apie tiesos politiką arba režimą, pagal kurį kiekviena visuomenė reguliuoja tai, kas yra suvokiama kaip „teisinga“ ir „neteisinga“ diskurse. Vadinasi, tiesą arba žinojimą kuria taisyklės, kurios leidžia mums atskirti tai, kas teisinga, nuo to, kas neteisinga. Kiekvienas istorinis periodas turi tai, ką galima sakyti ir ko negalima, kas yra reikšminga ir be reikšmės²⁷.

Konkrečios diskurso analizės kontekste yra svarbūs Normano Fairclougho darbai, kurie iš dalies remiasi M. Foucaulto įžvalgomis²⁸. Telkdamasis ties kritine diskurso teorija (CDA) savo darbuose N. Faircloughas analizuoja kalbą kaip socialinę praktiką, lemiamą istorijos ir visuomenės²⁹. Kalbos vartojimas visada yra palenktas galios kovoms dėl to, ką galima sakyti ir ko ne, kurie pasakymai yra priimtini, o kurie ne. Pasak N. Fairclougho, „diskursyvinės praktikos gali turėti didelių ideologinių pasekmių: tai yra, jos gali padėti sukurti ir atkurti nelygiaverčius galios santykius tarp, pavyzdžiui, socialinių klasių, moterų ir vyrų, etninių / kultūrinių daugumų ir mažumų per būdus, kuriais jos reprezentuoja dalykus ir lokalizuoja asmenis. Todėl, pavyzdžiui, diskursas gali būti rasistinis, seksistinis ir mėginti „prastumti“ prielaidas (dažnai falsifikuojančias) apie kiekvieną socialinio gyvenimo aspektą kaip „sveiką protą“³⁰.

3. Žiniasklaidos analizė

Šiame darbe analizuojami trys Lietuvos dienraščiai: „Lietuvos rytas“, „Kauno diena“ ir „Lietuvos žinios“ 2004 m. vasario 11 – kovo 1 dienos laikotarpiu. Taip pat šeimos ir partnerystės formų vaizdavimo aspektu apžvelgiama Lietuvos televizijų reklama 2004 m. vasario 23 – 26 dienomis.

Aptariamam laikotarpiu surasta 110 straipsnių, pranešimų ir reportažų, kuriuose minima šeima, šeimyninis gyvenimas, partnerystė ir šeimos socialinė politika. Daugiausia straipsnių išspausdino „Lietuvos rytas“ – iš viso 49, „Kauno dienoje“ buvo 35 straipsniai, „Lietuvos žiniose“ – 26. Į šį skaičių įtraukti įvairių žanrų tekstai – nuo rimtų reportažų iki įvairių agentūrų žinių pranešimų, susijusių su šeima ir partneryste. Dalis pastarųjų pranešimų kartojasi visuose trijuose dienraščiuose.

Viešajame Lietuvos žiniasklaidos diskurse šeima yra vaizduojama kaip natūrali savaime

²⁵ Žr. Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, trans. R. Howard (London: Tavistock, 1967) and Michel Foucault, *The History of Sexuality: An Introduction*, vol. 1, trans. Robert Hurley (New York: Random House, 1978).

²⁶ Trevor J. Barnes and James S. Duncan, „Introduction: Writing Worlds,“ in Trevor J. Barnes and James S. Duncan, eds., *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape* (New York: Routledge, 1992), p. 9.

²⁷ Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Science* (New York: Pantheon Books, 1970).

²⁸ Norman Fairclough, *Language and Power* (London: Longman, 1990) ir jo *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research* (London: Routledge, 2003).

²⁹ Norman Fairclough, *Language and Power* (London: Longman, 1990), p. 22.

³⁰ Norman Fairclough, Ruth Wodak, „Critical Discourse Analysis,“ in Teun A. van Dijk, *Discourse as Social Interaction* (London: Sage, 1997), p. 258.

suprantama duotybė. Šeimą natūralizuojanti tendencija labai ryški spaudos tekstuose. Beveik visuose juose šeima biologizuojama, jai priskiriami tradiciniai heteroseksualiniai vyro ir moters lyčių vaidmenys. Akivaizdu, kad šitaip biologizuojant ir natūralizuojant šeimą, kitokios, „alternatyvios“ šeimos ir partnerystės formos nemačiomis yra cenzūruojamos ir atmetamos kaip „nenatūralios“. Štai „Kauno dienoje“ (toliau KD) apie nužudžiusį savo mylimąją prancūzų roko dainininką rašoma, kad „Jis pats turi šešis vaikus ir, sako, visi gimę vienoje šeimoje, yra vienos moters vaikai. Vadinasi, mylinčios moters, antraip, kas tiek gimdytų? (Nors ne vyrams spręsti apie gamtišką gyvybės pareigą, kuri yra moters rankose“. (KD, 2004 02 28). Kitame straipsnyje pabrėžiama, kad „vienas svarbiausių momentų – įregistravus partnerystę atsiranda atsakomybė už kitą žmogų, kaip ir šeimoje. Juk įregistravus santuoką taip pat priimama atsakomybė už šalia gyvenantį žmogų – vyro už žmoną ir atvirkščiai, tėvų už vaikus, senelius“ (KD, 2004 02 19).

Nesunku pastebėti, kad Lietuvos spaudos tekstuose dominuoja šeima kaip antiistorinė, užsifiksavusi ir belaikė institucija, kuri kartu yra ir silpna, pažeidžiama, nuolat atakuojama įvairių griaunančių jėgų. Itin daug tekstų, kuriuose aprašomos „blogos“ šeimos, žudantys vienas kitą šeimos nariai, pamesti ir nužudyti kūdikiai, paauglių nėštumas. „Lietuvos ryte“ problematiškoms šeimoms skiriama 23, „Kauno dienoje“ 12, o „Lietuvos žiniuose“ – 8 straipsniai ir pranešimai. Iš viso aptikti 43 straipsniai, skirti problemiškomis šeimoms. Tai patvirtina, kad šeima išgyvena krizę. Tačiau žiniasklaidos tekstuose tai nėra aiškiai artikuliuojama. Dažniausiai pateikiami tik siaubą keliantys faktai, sietini su akivaizdžia moralinės panikos retorika, nors ne itin intensyviai išreikšta. Motinos, sušaldžiusios savo vaikus, sugyventiniai, išžaginę savo moterų sugyventinių dukras, girtaujantys tėvai, vyrai, besizudantys dėl savo žmonių priekaištų – šitoks šeimos vaizdas išskyla sklaidant spaudos puslapius.

Šeimos krizės ir moralinės dezintegracijos apibūdinimų rasta ne viename straipsnyje. „Šeimos irimas“, „tėvų nedalyvavimas šeimos gyvenime“, „tėvų atsakomybės trūkumas“, „vienišos motinos“ ir pan. – visa tai sukuria įspūdį, kad šeima nuolat yra pavojuje. Grėsmę homogeninei branduolinei šeimai kelia įvairios išorinės jėgos: skurdas, nedarbas, girtavimas, beviltiškumas, vyrų ir moterų atsakomybės trūkumas. „Kauno dienoje“ rašoma: „Kai žmonės gyvena kartu ne santuokoje, dažnai pasitaiko, kai kartu augino, prižiūrėjo vaikus, o susipykus vyras susikrovė krepšį ir išėjo sau, palikęs moterį vieną rūpintis atžalomis. Taip pasielgęs yra ir ne vienas žinomas žmogus, nenorintis pripažinti ne santuokoje gimusių savo vaikų ir padėti juos išlaikyti. Dėl to vaikai auga skurde, ne visuomet turi ką valgyti“. (KD, 2004 02 19). Kaip vienas iš problemiškos šeimos pavyzdžių Lietuvos spaudoje dažnai linksniojama Kauno nusikalstamo pasaulio atstovo Henriko Daktaro šeima (iš viso aptariamuoju laikotarpiu jo šeimai skirti 8 straipsniai, pvz.: „Šeima dukters jungtuvėse nepasirodė“, KD, 2004 03 01, „Teisiamųjų suole – jaunasis politikas: į E. Daktaro teismą vakar susirinkę kauniečiai netilpo salėje“, LR, 2004 02 20).

Teigiamos branduolinės šeimos įvaizdžių daugiausia pasitaiko kalbant apie Lietuvos politikų ir žinomų visuomenės veikėjų šeimas, kartu dalyvaujančias įvairiuose renginiuose, arba šeimas, kurias suartino ir sustiprino koks nors nelaimingas įvykis arba apskritai išbandymas (pvz.: „Šeimą sujungė sprogimas“, KD, 2004 02 24, „Misija, pažymėta ištermės ženklu“, KD, 2004 02 24). Kai kuriuose reportažuose teigiamai šeimai atstovauja užsienio politikai ir pramogų pasaulio atstovai: Johnas Kerry, Gwyneth Paltrow ar Rusijos estrados žvaigždė Kristina Orbakaitė („Estrados žvaigždė nepamiršta močiutės“, LR, 2004 02 14) ir kt. Teigiamos branduolinės šeimos įvaizdžių

randama ir reportažuose apie romantiškas šeimų akimirkas, kaip, pavyzdžiui, Remigijaus Jurgaičio straipsnyje „Po teisinių dilemų – į jausmų sūkuri“ (apie Vidaus reikalų ministerijos generalinio inspektoriaus Juliaus Jasaičio šeimą, KD, 2004 02 14). Kitame „Kauno dienos“ straipsnyje apie darnią mokslininkų šeimą rašoma, kad „Vyras dažnai būdavo mokslinėse komandiruotėse, tad visi namų rūpesčiai daugiausia guldavo ant žmonos pečių. „Bet tuo nesiskundžiau, vyras buvo ta stiprioji atrama, į kurią visada galėjau atsiremti“, prisimena vėliau kartu su vyru į dėstytojų gretas Kaune įsijungusi ir docente tapusi pedagogė. KTU mokslininkų Pranevičių šeimą daugelis kolegų laiko darnos ir sutarimo pavyzdžiu“ (Aldona Kibirkštienė, „Mokslininkų šeimos turtais“, KD, 2004 02 02). Pastarajame straipsnyje ir pateiktoje ištraukoje akivaizdu, kad tradiciniai lyčių vaidmenys šeimoje irgi prisideda prie darnios ir funkcionalios šeimos. Iš viso teigiamoms šeimoms buvo skirti 21 reportažas ir straipsniai, 10 „Kauno dienoje“, 7 „Lietuvos žiniose“ ir 4 „Lietuvos ryte“.

Žiniasklaidos diskurse tradicinė homogeninė branduolinė šeima universalizuojama ir deistorizuojama. Niekur nėra kvestionuojamos egzistuojančios branduolinės šeimos formos, nekalbama apie tai, kad galbūt disfunkcionalėjančių šeimų didėjimo akivaizdoje galimos ir kitokios šeimos formos. Pavyzdžiui, minint šv. Valentino dieną visi straipsniai buvo susiję arba su branduolinės šeimos tema, arba su heteroseksualių porų meilės romantika. Vienas straipsnis pavadintas „Šimtai meilės veidų“, tačiau jame kalbama tik apie tradicinės heteroseksualios poros meilę (KD, 2004 02 22). Svarbu pastebėti, kad vaizduojant idealios homogeninės šeimos praktikas kaip normalias, natūralias ir neišvengiamas, niekur nėra pabrėžiama būtinybė ugdyti bei mokyti žmones, kaip atlikti „natūralius“ ir instinktyvius šeimyninius vaidmenis taip, kad šeimos būtų funkcionalios.

Ne itin daug spaudoje skiriama dėmesio socialinei šeimos politikai. Iš viso pavyko aptikti 11 straipsnių: 6 „Kauno dienoje“, 4 „Lietuvos ryte“ ir 1 „Lietuvos žiniose“. Juose diskutuojama socialinė parama šeimoms ir asmenims, kurių itin mažos pajamos. Straipsnyje „Didėja išmokos motinoms, našlaičiams, neįgaliesiems ir pensininkams“ kalbinama socialinės apsaugos ir darbo ministrė Vilija Blinkevičiūtė (KD, 2004 02 26). Kai kurie straipsniai paliečia našlaičių ir globos namų problemas („Septyniadešimt lėkščių manų košės“, KD, 2004 02 27; „Modernūs namai pilnamečiams našlaičiams“, KD, 2004 02 25), gimdymo problemas provincijos ligoninėse („[Ne]apmokestinami gimdymo dalyviai“, KD, 2004 02 25), vaikų priežiūrai ir auklėjimui („Vaikų socializacijos programa per dešimt metų planuojama skirti beveik 200 litų“, LR, 2004 02 11).

Žvelgiant į aptariamą Lietuvos spaudą, matyti, kad priešingai nei kitose šalyse (ypač JAV), mūsų spaudoje skirtingos šeimos formos nėra itin ryškiai matomos. O jei pastebimos, tai tik apibrėžtuose kontekstuose. Kokie tie kontekstai?

Pirmiausia reikia paminėti sugyventinių, legaliai nesusituokusias heteroseksualias poras ar ne kartą vedusias šeimas, kurios spaudos tekstuose dažniausiai pasirodo nusikaltimų skyriuose. Nesusituokusios ar ne kartą išsiskyrusios ir vėl susituokusios heteroseksualios sugyventinių poros pateikiamos kaip keliančios daugiausia problemų visuomenei. „Trobos šeiminkas sudegė per jubiliejų“ (LR, 2004 02 25), „Prievartautojas nori švelnesnės bausmės“ (apie vyrą, kuris išžagino savo sugyventinės dukterį, LR, 2004 02 24), „Mėnesio kūdikis nuo šalčio pamėlynavo savo tėvų akyse“ (LR, 2004 02 27), „Vyras įtariamas tvirkinęs podukrą“ (LR, 2004 02 11) – tai vis straipsnių apie sugyventinių ir ne kartą vedusiųjų poras, pasirodžiusių nusikaltimų skyriuose, antraštės. Dauguma aprašytų šeimų – asocialios daugiavaikės šeimos. Kaip rašo „Lietuvos rytas“,

„Trylikametę savo sugyventinės seserį Ž. Juodeikis išžagino pernai vasarį. Tikslios įvykio datos per ikiteisminį tyrimą negalėjo prisiminti nei žagintojas, nei jo auka tapusi paauglė.“ (LR, 2004 02 24).

Nefunkcionalių šeimų kontekste iškyla „blogų motinų“, netekėjusių, alkoholiškių tema. Svarbu tai, kad vaizduojant disfunkcionalias šeimas pagrindinis dėmesys tenka motinoms, jų „blogam“ elgesiui, nes motinų atsakomybė už šeimą esanti didesnė. Vadinasi, motinystė yra problematizuojama, motinos dažniausiai patologizuojamos, apie tėvų-vyrų patologijas kalbama daug rečiau. Straipsnių antraštės („Neblaivi motina sušaldė kūdikį“, LŽ, 2004 02 27) ar patys straipsniai koncentruojasi ties motinomis ir jų asocialiu elgesiu („Daržinėje rastas kūdikis palaidotas po pusantr mėnesio“, LR, 2004 02 13; „Moteris teismo salėje išbučiavo sūnaus skriaudiką“, LR, 2004 02 13).

Straipsniuose apie „blogas“ netradicines šeimas pabrėžiamas ir pavienių šeimos narių disfunkcionalumas – neištikimybė, smurtas, alkoholizmas ir pan. Galima pastebėti ir blogo tėvo, tėvystės krizės, vyro vaidmenų krizės temą, girtavimo ir alkoholizmo žalą („Užmuštą motiną neblaivus sūnus įmetė į rūšį“, LR, 2004 02 12). Apie šeimos narių disfunkcionalumą kalbama ir homogeninių branduolinių šeimų kontekste, pavyzdžiui, straipsnyje „Klajojantys sąmonės šešėliuose veržiasi į laisvę“ (KD, 2004 02 21) apie psichiškai nesveikus nusikaltėlius. Tarp kitų istorijų čia pasakojama apie vyrą, kuris norėjo išžudyti visą savo šeimą. Straipsniuose apie vyrus daugiausia dėmesio skiriama su girtavimu susijusiam disfunkcionaliam elgesiui.

Nepaisant galimo šiuolaikinių šeimos formų įvairumo, šeimos, kurios nukrypsta nuo idealaus „modernios šeimos“ tipo yra suvokiamos kaip netinkamos ir neadekvačios. Kaip jau minėta, nusikaltimų skyriuose dažniausiai vaizduojamos sugyventinių šeimos, asmenų, legaliai neįteisinsusių savo santykių, šeimos, kurios siejamos su socialinėmis problemomis ir nusikaltimais. Tai „problemiškos šeimos“. Akivaizdus kontrastas tarp disfunkcionalių ir „gerų“ branduolinių šeimų, kurios yra legaliai įteisinsusios savo santykius.

Kita skirtingos šeimos forma – gėjų ir lesbiečių šeimos bei partneriai – žiniasklaidoje pasirodo itin retai. Aptariamuoju laikotarpiu dažniausiai pasitaikantis tokios šeimos kontekstas – užsienio reportažai ir kontroversijos, susijusios su homoseksualių šeimų vedybomis. Alternatyvios Lietuvos piliečių šeimos beveik nediskutuojamos. Analizuojamu laikotarpiu iš viso buvo aptikti 6 straipsniai gėjų ir lesbiečių šeimų tema: 4 „Lietuvos ryte“ ir 2 „Kauno dienoje“. Straipsnių antraštės signalizuoja apie kontroversijas, susijusias su alternatyviomis šeimomis kitose šalyse, pavyzdžiui, „Kalifornijoje audra dėl homoseksualių santuokų virsta teismo mūšiu“ (LR, 2004 02 23), „Komedijų aktorės įžadai – gyvenimo draugei“, apie JAV komikės Rosie O'Donnell santuoką su savo gyvenimo partnere (LR, 2004 02 28); „Bushas – prieš gėjų santuoką“ (LŽ, 2004 02 26).

Vakarų socialinių mokslų terminologijoje jau įsigalėjęs terminas „queer šeima“ (*queer family*). Ši šeima žymi įvairias šeimos struktūras, suformuotas nenormatyvinių lyties elgesio ir seksualinės orientacijos. Terminas apibūdina individų grupes, kurios apibrėžia save kaip šeimas ir kurias sieja stiprūs emociniai ir finansiniai įsipareigojimai, nepaisant to, ar jie gyvena ar negyvena kartu, ar yra susiję kraujo ryšiu ar teisiškai, ar turi vaikų, kurie yra įstatymiškai įteisinti ir pripažinti³¹.

³¹ Mary Bernstein, Renate Reinmann, „Queer Families and the Politics of Visibility,“ in Mary Bernstein and Renate Reinmann, ed., op. cit., p.2.

Apžvelgiant Lietuvos žiniasklaidą, matyti, kad tokios šeimos Lietuvoje neegzistuoja. Spauldoje dažniausiai pateikiami Vakarų spaudos pranešimai, kuriuose netrūksta neigiamo požiūrio į tos pačios lyties asmenų santuoką ir partnerystę: „Penktadienį jis [Arnoldas Schwarzenegeris] nurodė valstijos generaliniam prokurorui nedelsiant imtis priemonių, kurios sustabdytų homoseksualių asmenų santuokų registravimą.“ („Kalifornijoje audra dėl homoseksualių santuokų virsta teismo mūšiu, LR, 2004 02 23). Kaip teigiama kitame pranešime, „Bushas – prieš gėjų santuoką“, „Tos pačios lyties asmenų santuoka tavo karšta tema JAV: oponentai baiminasi, kad tai gali sumenkinti tradicinę santuoką, šalininkai teigia, kad homoseksualistai taip pat turi teisę tuoktis. Tai draudžianti pataisa esą įtvirtintų Konstitucijoje netradicinės lytinės orientacijos asmenų diskriminavimą.“ (LŽ, 2004 02 26).

Viešojo žiniasklaidos retorikoje gėjai ir lesbietės dažniausiai parodomi kaip viešas reginys ir skandalas. Prieš keletą metų buvo kalbama apie gėjų mafiją, griaunačią visuomenę, šiuo metu prabilta apie „žydrąją prezidentūrą“, t. y. kandidatus į prezidentus, kurie esą gėjai, bet to nepripažįstantys („Vakaro žinios“, 2004 04). Sunkiasvorė homofobija dar itin akivaizdi Lietuvos spauldoje³². Nors aptariamuoju laikotarpiu itin tiesioginių homofobinių pasisakymų neaptikta, remiantis ankstesne spaudos analize galima teigti, kad seksualinės mažumos yra įsivaizduojamos kaip grėsmė lietuvių tautai, kadangi tautos reprodukcinė galia dažnai yra suvokiama kaip universali sąlyga, kuriai būtinas oficialus heteroseksualumo skatinimas ir reklama³³. Štai prieš keletą metų Lietuvos spaulda, cituodama radikalų pasisakymus, rašė, kad gėjų santuoka yra „tradicinės ir sveikos šeimos naikinimas bei visiškas tradicijų pamynimas, kuris yra tiesioginis tautos pamatų griovimas“ (LR, 2000 11 07).

Kadangi homoseksualių asmenų šeima yra pavojinga heteroseksualinei ir heteronormatyvinei visuomenės tvarkai, ji yra nepriimtina ir smerktina. Tokioje žiniasklaidos retorikoje seksualinės mažumos susiejamos su degeneracijos ir „iškrypimo“ vaizdiniais, kurie griauna visuomenę. Čia aistra ir seksualumas neišvengiamai tampa heteroseksualios poros, šeimos, santuokos, monogamijos atributais. Šitai tiesiogiai ir netiesiogiai priešinamasi skirtingoms šeimos formoms (ne tik gėjų, bet ir vienišoms moterimis ar vyrams su vaikais ir pan.).

Kalbant apie homoseksualių asmenų šeimas, paminėtinas intymus ryšys tarp šeimos ir tautinės valstybės. Šeimos vertybių diskursas yra naudojamas tautinės valstybės reikmėms. Tipiški retoriniai manevrai, regimi spauldoje, kaip tik ir pabrėžia tiesioginį ryšį tarp šeimos ir valstybės. Kova už šeimą suvokiama kaip kova už tautos išlikimą (tereikia prisiminti plačiai nuskambėjusią Lietuvos konservatorių programą, pavadintą 2V, t. y. kiekvienai šeimai – du vaikai). Todėl gimstamumo mažėjimas šeimose, didėjantis skyrų skaičius, pats homoseksualios santuokos faktas kitose šalyse dažnai gali būti pateikiamas ir interpretuojamas kaip valstybės bei tautos nuopuolio ženklas.

Daugeliu atvejų šeima yra suvokiama kaip platforma, kurioje ir per kurią išsakomas rūpestis tautine, lytine ir seksualine tapatybe. Šeima suvokiama kaip visuomenės blogybių šaltinis ir visuomenės gelbėtoja nuo tų blogybių. Kaip rašoma esė „Vilniaus langas“:

³² Apie žr. Artūras Tereškinas, op. cit., p. 181-204.

³³ Apie tai žr. Cindy Patton, „Stealth Bombers of Desire: The Globalization of ‘Alterity’ in Emerging Democracies,“ in Arnaldo Cruz-Malave and Martin F. Manalansan IV, ed., *Queer Globalizations: Citizenship and the Afterlife of Colonialism* (New York: New York UP, 2002), p. 204.

Nors statistika negailestinga, ji sako ką kita: daugiausia moterų nukenčia šeimose, dažniausiai jos sumušamos savų vyrų, ne gatvėje. Šeima tapo pavojingiausia moteriai gyvenimo terpė. Todėl čia apsauga turėtų būti didžiausia, griežčiausia. Bet Lietuvoje – atvirkščiai. Daug kas pas mus atvirkščiai. Juk moteris – aukštesnė moralinė būtybė, jai ir pasiskusti neįauku, jai gėda nešti išorėn šeimos purvą, ji didesnė patriotė už vyrą, kad tas ir pabaisa. Jai gėda už abu. Ji ir mušama. O galiausiai ir užmušama (KD, 2004 02 28).

Galima teigti, kad šitoks „savaimė suprantamų“ „šeimos vertybių“ diskursas signalizuoja lietuvių pilietinės visuomenės apibrėžimą, kuris reguliuoja ir atskiria „tinkamus“ Lietuvos piliečius nuo netinkamų arba kitų (gėjų ir lesbiečių, nefunkcionalių šeimų, vienišų tėvų). Ši retorika atkuria tuos pačius prietarus, siejamus su skirtingais asmenimis bei šeimos formomis ir iškelia homogeninės branduolinės šeimos idealą kaip mitinę normą. Partnerystės formos, kurios nukrypsta nuo įsivaizduojamo branduolinės šeimos idealo, automatiškai tampa tautinių, valstybinių ir moralinių vertybių griovėjomis ir ardytojomis.

Būtina pabrėžti ir vedybų apibūdinimus spaudoje. Galima teigti, kad diskusijos apie vedybas arba vedybų vaizdavimas žiniasklaidoje pabrėžia struktūrinę nelygybę pačiose šeimose ir kartu privilegijuoja valstybės reguliuojamą, ilgalaikį „poravimąsi“ atmetant kitas intymumo ir santykių formas. Straipsnyje apie partnerystę kaip alternatyvą santuokai, teigiama, kad „Pagal naująjį įstatymą partnerystė bus panaši į santuoką. Taip yra dėl to, kad didžioji Civilinio kodekso normų, kurios reglamentuoja santuokos sudarymą ir kitas su jos sudarymu susijusias nuostatas, bus taikomos ir partnerystei“ (Giedrė Budvytienė, „Alternatyva santuokos saitams – partnerystės įsipareigojimai“, KD, 2004 02 19). Kartu nuvertinami skirtingi būdai mylėti, būti seksualiu ir rūpintis savo partnere ar partneriu.

Aptariamuoju laikotarpiu buvo aptikti tik 2 straipsniai apie partnerystės formas. Vienas iš jų – jau minėtas Giedrės Budvytienės straipsnis. Jame kalbama apie netrukus įsigaliosiantį Partnerystės įstatymą. Tačiau šis įstatymas įteisina tik moters ir vyro partnerystę. Tuo pačiu partnerystė suvokiama tik kaip tradicinės santuokos forma. „Partnerystė, neįregistravus santuokos, norime to ar ne, juk egzistuoja. Todėl jos įtvirtinimas tėra šio fakto pripažinimas ir įteisinimas. Manau, kad partnerystės įregistravimas bus žingsnis santuokos link. Link tos tradicinės santuokos, kaip mes ją suprantame“, - svarsto socialinės apsaugos ir darbo ministrė Vilija Blinkevičiūtė (KD, 2004 02 19).

3.1 Šeimos vaizdavimas reklamoje

Lietuvoje rodomos reklamos dažniausiai yra sukurtos Vakarų Europos šalyse ir atspindi bendras šeimos ir partnerystės vaizdavimo tendencijas. Buvo apžvelgtos keturių dienų, vasario 23 – 26, žiūrimiausių vakaro metu (19 – 22 val.) rodomos reklamos. Užfiksuota 11 reklamų, kuriose vaizduojama šeima ar partnerių pora.

Daugumoje reklamų atspirties taškas – tradicinė homogeninė šeima (skalavimo priemonės „Woolite“, „Knorr“ sriubų ir padažų, „Toffee“ saldainių, „Campina Frutis“ jogurtų ir „Ovation Moulinex“ virtuvės kombainų reklama). Čia šeima iškyla kaip spektaklis, o šeimos namai – kaip puikių vartojimo prekių pasaulis. „Merrild“ kavos reklamoje sutuoktinių pora džiaugiasi aromatingos kavos skoniu, buitinės technikos „Beko“ reklamoje heteroseksuali pora vaizduojama romantiškoje

prieblandoje, o užkadrinis balsas pasako: „Beko“ ilgam, nes moterys to nori“. „Ovatio Moulinex“ virtuvės kombainų reklamoje pasakojama apie vyro žmonai padovanotą virtuvės kombainą, kuriuo ji yra labai patenkinta.

Visos reklamos pristato šeimą kaip griežtų lyties vaidmenų performansą, nors kartais tiems vaidmenims nusižengiama kaip „Knorr“ sriubų ir padažų reklamoje. Šios reklamos veikėjai – jauni sutuoktiniai, jis gamina virtuvėje, o ji groja pučiamuoju instrumentu kambaryje. Vėliau jo pagamintais produktais mėgaujamasi su draugų grupe.

Akivaizdu, kad pastarojoje, kaip ir kitose reklamose, pristatoma laiminga funkcionali šeima, pabrėžianti normalumo ar normalios šeimos kodus. „Laimingos šeimos“ ideologija dominuoja reklaminėse vizualinėse reprezentacijose. Vartojimas ir materialinė sėkmė garantuoja šeimos laimę. Branduolinė šeima arba bent heteroseksuali jaunuolių pora čia yra kaip materialinių aspiracijų komunikavimo tropas: per vartojimo aktus pasiekama sėkmė, individualus pasitenkinimas ir ilgalaikė laimė (pvz.: jogurto „Campina frutis“ ir kavos „Merrild“ reklamose).

Vadinasi, „natūralus“ heteroseksualinis biologinis darinys šeima yra reklaminės produkcijos norma. Tokia šeima asocijuojama su malonumą suteikiančiu maistu, su švaros ir buitinės technikos produktais.

4. Išvados

Kodėl Lietuvos žiniasklaidoje sąvoka „šeima“ suvokiama gana siaurai? Kodėl į „geros“ šeimos sąrašą nepatenka skirtingos alternatyvios šeimos formos? Kodėl nesutinkame straipsnių, kuriuose, pavyzdžiui, būtų kalbama apie tai, kad homoseksualūs asmenys negresia socialinei tvarkai ir kad tos pačios lyties asmenų santuoka neardo heteroseksualumo ir heteroseksualios šeimos?

Akivaizdu, kad lietuvių viešasis diskursas ir retorika yra pabrėžtinai heteronormatyviniai. Nuotolis tarp heteronormatyviškumui atsidavusios publikos ir lyties disidentų (pvz., seksualinių mažumų), koks atsiskleidžia žiniasklaidos diskurse, yra itin didelis. Heteroseksistinės hegemoninės populiarios kultūros apsuptyje beveik nesidomima rimtomis diskusijomis apie homoseksualių asmenų vedybas, homoseksualias tapatybes ir troškimus.

Lietuvių spaudoje branduolinė šeima egzistuoja kaip normatyvinis idealas, kuris pažemina ir diskredituoja alternatyvias patirtis, struktūras ir reikšmes. Heteroseksualumas ir patriarchija reguliuojama per šeimos vertybių diskursą.

Heteronormatyvinė seksistinė kultūra riboja ne tik homoseksualių asmenų partnerystes formas. Ši kultūra nėra naudinga ir kitoms mažumoms bei moterims, kurios netelpa į dominuojančias sąvokas bei kategorijas ir negali dalyvauti dominuojančiose institucijose.

Kultūriškai konservatyvi „normalios“ „geros“ šeimos versija, išstumianti „negeras“ šeimas, tarp jų ir gėjų bei lesbiečių poras, tik dar sykį pabrėžia, kad branduolinės funkcionalios šeimos įvaizdis yra iš esmės grįstas individų ir grupių, kurios neatitinka idealo, išstūmimu ir pasmerkimu.

Homogeninės branduolinės šeimos idealas yra vienintelė versija, kurią Lietuvos žiniasklaida siūlo kaip iš tiesų šeimynišką, diskredituodama kitus gyvenimo kartu būdus. Branduolinė šeima išlieka galinga ideologinė priemonė, kuri natūralizuoja klasės, lyties ir seksualumo hierarchijas. Kartu netiesiogiai pabrėžiamas nekonvencinių lyties ir seksualumo formų moralinis nepilna-

vertiškumas. Tačiau taip pat galima teigti, kad daugybė neigiamų branduolinės heteroseksualios šeimos pavyzdžių demonstruoja egzistuojantį neatitikimą tarp idealaus šeimos įvaizdžio ir gyvenamos šeimos realybės.

4.1 Šeimos ir partnerystės formų raidos tendencijos ir šeimos politika

Šeimos, lyties bei seksualumo tyrinėtojai pabrėžia, kad įvairėjančios šeimos formos (tarp jų ir „queer šeima“) atspindi istorinę raidos tendenciją link šeimos kaip emocinio ir seksualinio pasitenkinimo vietos³⁴. Taip pat teigiama, kad tradicinė šeimos sąvoka negali būti taikoma postmoderniai situacijai. Nauja „postmoderni“ šeima lokalizuojama už modernios universalios proto ir progreso paradigmos ir yra formuojama šiuolaikinės kultūros pliuralizmo ir fragmentacijos atmosferoje³⁵.

Kaip jau buvo minėta, 9-ajame praeito šimtmečio dešimtmetyje kai kurie socialiniai teoretikai teigė, kad šeima ir šeimos vertybės buvo fluidiškumo ir kaitos stadijoje, atspindinčioje visuomenės perėjimą į tai, kas gali būti vadinama „postmodernybe“. Tokie tyrinėtojai kaip Normanas Denzinas, pavyzdžiui, yra viešai pareiškę, kad branduolinė šeima jau nebėra norma Amerikoje³⁶. Nepaisant to, postmoderni šeimos forma vis dar suvokiama kaip šeimos vertybių nuosmukis ir tradicinės „geros“ šeimos žlugimas. Kaip matyti iš Lietuvos žiniasklaidos, postmoderni šeima čia yra beveik neegzistuojanti. Modernios šeimos vertybės dar vis dominuoja.

Pasak šeimos ir nacionalinės valstybės tyrinėtojų, tuo tarpu, kai įvairios konservatyvios grupės kovoja, siekdamos išlaikyti pasenusių šeimyninių ir politinių formų (motina, tėvas ir vaikas) hegemoniją, transnacionalinės geopolitinės konfigūracijos ardo tautinę valstybę. Be to, ekonominiai ir demografiniai pokyčiai rodo, kad šiuo metu buržuazinė branduolinė šeima vis labiau darosi nereikalinga ir yra išstumama³⁷.

Vargu ar vien tik homoseksualios šeimos, vienišų tėvų šeimos ir pan. veikia kaip šeimos pokyčių variklis. Tačiau jos, ypač vadinamoji „queer šeima“, meta iššūkį visuomenės priimtoms lyties normoms ir heteroseksualinės branduolinės šeimos idealo pirmumui. Lesbiečių ir gėjų „pasirinkimo šeimos“ keičia normalaus seksualumo kategoriją, atsiedamos seksualumą nuo lyties. Kartu ši šeimos forma gali potencialiai susilpninti šeimos diskursą, besiremiantį heteroseksualiniu / reprodukciniu diskursu. „Queer šeima“ pateikia naujų iššūkių privatizuotai branduolinei šeimai priešindamasi seksualiniam diformizmui, kuriuo remiasi ideali šeima. Konfrontuodamos su hegemoniniu šeimos idealu, tokios šeimos kvestionuoja ne tik dominuojančias lyties, bet ir seksualumo normas.

„Pasirenkamos“ šeimos idealas, besiremias draugystės, atsidavimo ir atsakomybės modeliu, o ne biologiniais kraujo ryšiais, į pirmą vietą iškelia ne biologinius santykius, bet asmenines vertybes. Pripažįstant tai, kad seksualumas nebūtinai turi būti susijęs su reprodukcija ir kad jis

³⁴ John D'Emilio, Estelle Freedman, *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*, 2nd ed. (New York: Harper & Row, 1998).

³⁵ Deborah Chambers, op. cit., p. 116.

³⁶ Norman Denzin, „Postmodern Children“, *Society* 24 (1987): 32-6.

³⁷ Randall Halle, „Political Organizing and the Limits of Civil Rights: Gay Marriage and Queer Families“, in Mary Bernstein and Renate Reinmann, op. cit., p. 381.

yra kultūriškai formuojamas bei legitimuojamas, galima pasiekti didesnės socialinės tolerancijos homoseksualiems tapatumams³⁸. Kadangi lesbietės, gėjai, biseksualai ir transeksualūs asmenys sudaro tik nedidelę heteroseksualios visuomenės dalį, būtina informuoti platesnę auditoriją apie šių žmonių reikmes ir siekimus.

Kaip teigia šeimos tyrinėtojai, alternatyvios šeimos formos, nors ir suvokiamos kaip draugystės bei bendrumo metaforos, yra tik toleruojamos, bet nepripažįstamos. Etiketės „patriarchalinis“ ir „pofeministinis“ suteikiamos įvairioms šeimos normoms, dažnai naudojamos tik slepiant šeimos struktūrų, kurios vis dar gyvuoja visuomenėje ir išreiškia patriarchalines šeimos vertybes, hierarchinę prigimtį³⁹. Todėl postmodernūs socialiniai šeimos tyrinėtojai, pripažindami šeimas kaip santykinius darinius, vaidinančius esminį vaidmenį intymiaame gyvenime, kalba apie būtinybę atskirti naują „įveikšminamą“ performatyvinę šeimos tipą nuo šeimos tipo, formuojamo biologinių diskursų⁴⁰. Nauja „pasirenkamos šeimos“ perspektyva teigia, kad individai turi skirtingus tapatumus ir reikmes, kurios gyvenant kinta.

Neheteroseksualių santykių legitimumo tema kelia intensyvias politines kontroversijas Lietuvoje. Vis dar tikima, kad heteroseksualūs tradicinės šeimos santykiai yra vieninteliai autentiški, o neheteroseksualūs yra netikri ir netinkami. Todėl žiniasklaidos vaidmuo diskutuojant apie šeimą ir šeimos formas yra itin svarbus. Siekiant dalyvauti demokratinėje politikoje ir priešintis heteronormatyvumui, daugybė šeimos struktūrų ir formų turi būti matomos žiniasklaidoje tam, kad asmenys galėtų pasirinkti jas pagal savo reikmes ir interesus.

Pabrėžtina ir tai, kad itin svarbu analizuoti santuokos instituciją, kurią patriarchalinė santvarka privilegijuoja kaip vienintelę intymumo formą, remiamą valstybės. Santuokos kritikai mano, kad individas, o ne valstybė turi teisę apibrėžti reikšmingus santykius, jų apibrėžiami santykiai turėtų būti tolygūs privilegijuojamai santuokos formai⁴¹.

Pasak M. Fineman, „siekdami būti teisinga visuomenė, mes turėtume gerbti skirtingas šeimos formas ir suvokti, kad tradicinė šeima nėra panacėja nuo visų problemų, su kuriomis mūsų visuomenė susiduria. Šeima jau nebegali būti savaimė suprantama institucija politikos formavime, bet privalo būti sąmoningai apmąstoma ir nuolat perkuriama konfigūracija, atspindinti egzistuojančią realybę ir kolektyvinę atsakomybę“⁴².

³⁸ Žr. Anthony Giddens, *Runaway World: How Globalisation is Reshaping our Lives*.

³⁹ Deborah Chambers, op. cit., p. 129.

⁴⁰ Žr. Janet Finch and Jennifer Mason, *Negotiating Family Responsibilities* (London: Routledge, 1993); David H. Morgan, op. cit.

⁴¹ Irene Javors with Renate Reinman, „Building Common Ground: Strategies for Grassroots Organizing on Same-Sex Marriage,“ in Mary Bernstein, Renate Reinmann, ed., op. cit., p. 294.

⁴² Martha Albertson Fineman, *The Neutered Mother, the Sexual Family, and Other Twentieth-Century Tragedies* (New York: Routledge, 1995), p. 236.

LITERATŪRA

- Barett, Michele, Mary Macintosh. *The Anti-Social Family*. London: Verso, 1982.
- Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity, 1995.
- Bernardes, Jon. *Family Studies*. London: Routledge, 1997.
- Bernstein, Mary, Renate Reinmann, ed. *Queer Families, Queer Politics: Challenging Culture and the State*. New York: Columbia UP, 2001.
- Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*. Trans. John B. Thompson. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1991.
- Butler, Judith. *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York: Routledge, 1997.
- Chambers, Deborah. *Representing the Family*. London: Sage Publications, 2001.
- Cruz-Malave, Arnaldo, Martin F. Manalansan IV, ed. *Queer Globalizations: Citizenship and the Afterlife of Colonialism*. New York: New York UP, 2002.
- D'Emilio, John, Estelle Freedman. *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*, 2nd ed. New York: Garper & Row, 1998.
- Fairclough, Norman. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge, 2003.
- Fairclough, Norman. *Language and Power*. London: Longman, 1990.
- Fairclough, Norman, Ruth Wodak, „Critical Discourse Analysis,“ in Teun A. van Dijk, ed., *Discourse as Social Interaction*. London: Sage, 1997. P. 158–183.
- Finch, Janet, Jennifer Mason. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Routledge, 1993.
- Fineman, Martha Albertson. *The Neutered Mother, the Sexual Family, and Other Twentieth-Century Tragedies*. New York: Routledge, 1995.
- Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Ed. Colin Gordon, trans. Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham, Kate Soper. New York: Pantheon Books. 1980.

Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Trans. A. M. Sheridan Smith. New York: Pantheon Books, 1972.

Giddens, Anthony. *Runaway World: How Globalisation is Reshaping our Lives*. London: Profile Books, 1999.

Giddens, Anthony. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity, 1992.

Halle, Randall. „Political Organizing and the Limits of Civil Rights: Gay Marriage and Queer Families,“ in Mary Bernstein, Renate Reinmann, ed., *Queer Families, Queer Politics: Challenging Culture and the State*. New York: Columbia UP, 2001. P. 380-396.

Hennessy, Rosemary. „Queer Visibility in Commodity Culture,“ *Cultural Critique* (Winter 1994/95): 31-75.

Jagger, Gill, Caroline Wright, ed. *Changing Family Values*. London: Routledge, 1999.

Javors, Irene, Renate Reinman, „Building Common Ground: Strategies for Grassroots Organizing on Same-Sex Marriage,“ in Mary Bernstein, Renate Reinmann, ed., *Queer Families, Queer Politics: Challenging Culture and the State*. New York: Columbia UP, 2001. P. 293-305.

Morgan, David H. J. *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity, 1996.

Oakley, Ann. *The Sociology of Housework*. Oxford: Basil Blackwell, 1974.

Silva, Elizabeth B., Carol Smart, ed. *The New Family?* London: Sage, 1999.

Stacey, Judith. *In the Name of the Family: Rethinking Family Values in the Post-Modern Age*. Boston: Beacon Press, 1996.

Stankūnienė, Vlada, ed., *Paramos šeimai politika: samprata ir patyrimas*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 2001.

Tereškinas, Artūras, ed. *Vieši gyvenimai, intymios erdvės: kūnas, viešumas, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 2002.

SUTUOKTINIŲ IR SUGYVENTINIŲ (PARTNERIŲ) TEISINĖS PADĖTIES LIETUVOJE LYGINAMOJI ANALIZĖ

Greta Vanagienė

Įžanga

Nuo 2001 m. liepos 1 d. įsigaliojęs Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (Žin., 2000, Nr. 74-2262) naujai sureguliuo daugelį civilinių santykių. Santuokos ir šeimos santykiams skirtos trečiosios Civilinio kodekso knygos „Šeimos teisė“ XV skyriuje įtvirtintas naujas šeimos teisės institutas – *bendras gyvenimas neįregistruvus santuokos (partnerystė)*. Atkreiptinas dėmesys, kad Civilinio kodekso normos dėl bendro gyvenimo neįregistruvus santuokos, rašant šį darbą, negaliojo. Remiantis Lietuvos Respublikos civilinio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymo (Žin., 2000, Nr. 74-2262) 28 straipsnio nuostata, Civilinio kodekso trečiosios knygos XV skyriaus normos dėl bendro gyvenimo neįregistruvus santuokos įsigalioja nuo įstatymo, reglamentuojančio partnerystės įregistravimo tvarką, įsigaliojimo momento. Lietuvos Respublikos partnerystės (bendro gyvenimo neįregistruvus santuokos) įstatymo projektas Nr. IXP-3272 2004 m. vasario 24 d. įregistruotas Lietuvos Respublikos Seime. Šio projekto svarstymo procedūra Seime pradėta 2004 m. kovo 9 d. (projektui pritarta po pateikimo). Įstatymą planuojama priimti VIII pavasario sesijoje (minėto įstatymo projekto 12 straipsnyje numatyta, kad įstatymas įsigalioja nuo 2004 m. liepos 1 d.).

Tiek tarp sutuoktinių, tiek tarp sugyventinių, įregistruvusių partnerystę, susiklostančius šeimos turtinius ir neturtinius santykius reglamentuoja civilinė teisė. Kadangi palyginti su kitais civiliniais santykiais šeimos santykiai turi nemažai ypatumų, kurie lemia jų teisinio reglamentavimo savitumus, šeimos santykius reglamentuojančios normos išskirtos į atskirą Civilinio kodekso knygą. Atkreiptinas dėmesys, kad kitų Civilinio kodekso knygų ir kitų civilinių įstatymų normos šeimos santykiams taikomos tiek, kiek jų nereglamentuoja trečiosios Civilinio kodekso knygos normos. Be to, ne visi šeimos santykiai yra teisiniai – teisė šeimos santykius reglamentuoja tik tiek, kiek būtina siekiant apsaugoti viešąjį interesą, taip pat apginti šeimos santykių subjektų turtines ir asmenines neturtines teises bei teisėtus interesus.

Šio darbo *tikslas* – palyginti sutuoktinių ir sugyventinių teisinę padėtį Lietuvoje ir nustatyti esminius sutuoktinių ir sugyventinių teisinio statuso skirtumus bei analogijas, nustatytus Civilinio kodekso ir kitų įstatymų normų.

Įgyvendinant darbo tikslą kelti tokie *uždaviniai*:

- Aptarti santuokai sudaryti ir partnerystei įregistruoti keliamus reikalavimus;
- Palyginti įstatymų nustatyto sutuoktinių ir sugyventinių turto teisinį režimą;
- Išsiaiškinti galimybes sutuoktinių ir sugyventinių tarpusavio turtinius santykius reguliuoti sutartimi;
- Palyginti sutuoktinių ir sugyventinių asmeninių neturtinių tarpusavio santykių regu-

liavimo apimtį;

- Išanalizuoti įstatymų nustatytas specialiąsias sutuoktinių ir sugyventinių teises ir pareigas bei jų reguliavimo specifiką.

Teisės aktų ir teisės aktų projektų, kuriais remtasi rašant darbą, sąrašas pridedamas.

Santuokai sudaryti ir partnerystei registruoti keliami reikalavimai

Civilinio kodekso 3.7 straipsnyje nustatyta, kad *santuoka* yra įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius. Vyras ir moteris, įstatymų nustatyta tvarka įregistravę santuoką, yra *sutuoktiniai*. Remiantis Civilinio kodekso 3.229 straipsnio nuostatomis, *partnerystė* – įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas neįregistravusių santuokos vyro ir moters susitarimas bendrai gyventi, turint tikslą sukurti šeiminius santykius. Vyras ir moteris, įstatymų nustatyta tvarka įregistravę partnerystę, turint tikslą sukurti šeimos teisinius santykius, yra *sugyventiniai*. Taigi Civilinio kodekso įtvirtintas **specifinis tikslas** – sukurti šeimos teisinius santykius – keliamas tiek sudarant santuoką, tiek ir registruojant partnerystę.

Pažymėtina, kad asmenims, norintiems registruoti partnerystę, **keliami tokie patys reikalavimai** kaip ir būsimiems sutuoktiniams. Šie reikalavimai pagal analogiją su santuoka gali būti vadinami *partnerystės registravimo sąlygomis*. Lietuvoje santuokos sudarymo ir partnerystės registravimo analogiškos materialiosios sąlygos:

- Tik du priešingos lyties asmenys gali sudaryti santuoką ar registruoti partnerystę;
- Taikomas savanoriškumo principas – santuoka sudaroma ir partnerystė įregistruojama laisva vyro ir moters valia;
- Asmenys, ketinantys sudaryti santuoką ar registruoti partnerystę, turi būti sulaukę pilnametystės, t. y. jiems turi būti 18 ar daugiau metų;
- Veiksnumo reikalavimas – asmuo, įsiteisėjusiu teismo sprendimu pripažintas neveiksniu, negali sudaryti santuokos ar registruoti partnerystės, o jeigu prieš registruojant santuoką ar partnerystę paaiškėja, kad vienam iš besituokiančių ar norinčių įregistruoti partnerystę asmenų yra iškelta pripažinimo neveiksniu byla, santuokos ar partnerystės registravimą būtina atidėti, kol įsiteisės teismo sprendimas iškeltoje byloje;
- Santuokos ir partnerystės institutams taikomas monogamijos principas – asmuo, kuris yra sudaręs santuoką ar registravęs partnerystę, negali sudaryti kitos santuokos ar registruoti kitos partnerystės, jeigu ankstesnė santuoka ar partnerystė nėra pasibaigusi įstatymo nustatyta tvarka (Partnerystės (bendro gyvenimo neįregistravus santuokos) įstatymo projekte numatyta vienintelė šios taisyklės išimtis – ši taisyklė netaikoma, kai santuoką sudaro tie patys asmenys, tarp kurių buvo įregistruota partnerystė);
- Draudžiama tuoktis ar registruoti partnerystę artimiems giminaičiams (tėvai ir

vaikai, tėviai ir įvaikiai, seneliai ir vaikaičiai, tikrieji ir netikrieji broliai ir seserys¹, pusbroliai ir pusseserės, dėdės ir dukterėčios, tetos ir sūnėnai).

Atkreiptinas dėmesys, kad partnerystei netaikomos Civilinio kodekso 3.14 straipsnio 2 – 5 dalyse nustatytos santuokinio amžiaus taisyklės išimtys. Dėl svarbių priežasčių (pavyzdžiui, nėštumo, nepilnamečio turtinės padėties, psichikos ir psichologinės būklės bei kt.) teismo tvarka santuokinis amžius gali būti sumažinamas, bet ne daugiau kaip trejais metais (tik nėštumo ar kūdikio gimimo atvejais teismas gali leisti sudaryti santuoką ir asmeniui, nesulaukusiam 15 metų). Tačiau teismas negali mažinti partnerystės registravimo amžiaus.

Jeigu Seimas priims Partnerystės (bendro gyvenimo neįregistravus santuokos) įstatymo projektą tokia redakcija, kokia jis pateiktas, santuokos sudarymo ir partnerystės registravimo *procedūrinės sąlygos* daugeliu atveju bus analogiškos, tačiau numatyta ir skirtumų. Pavyzdžiui, partnerystę įregistruoja tik civilinės metrikacijos įstaigos. Santuoką galima įregistruoti civilinės metrikacijos įstaigoje arba ją sudaryti bažnyčios (konfesijos) nustatyta tvarka. Santuokos sudarymas bažnyčios (konfesijos) nustatyta tvarka turi tokias pat teises pasekmes kaip ir santuokos sudarymas civilinės metrikacijos įstaigoje. Tačiau tik partnerystė gali būti registruojama remiantis teismo sprendimu (esant vieno faktinio sugyventinio prašymui ir faktiniams partnerystės santykiams tęsiantis ne trumpiau nei vienerius metus), kuriuo būtų nustatytas juridinę reikšmę turintis faktas, kad tarp atitinkamų asmenų egzistuoja faktiniai partnerystės santykiai. Santuoka nutraukiama teismine tvarka. Partnerystė taip pat nutraukiama teismine tvarka, tačiau, jeigu nuo partnerystės įregistravimo yra praėję ne daugiau kaip vieneri metai ir sugyventiniai neturi nepilnamečių vaikų, partnerystė, išskyrus įregistruotą teismo sprendimu, gali būti nutraukiama administracine tvarka.

Konstatuotina, kad Lietuvoje būsimiems partneriams keliami iš esmės tokie patys reikalavimai kaip ir ketinantiems tuoktis asmenims. Tačiau Civiliniu kodeksu įtvirtintas **partnerystės institutas skiriasi nuo santuokos reguliavimo apimtimi**. Kitose šio darbo dalyse bus plačiau analizuojami sutuoktinių ir sugyventinių, kaip turinčių specifinį teisinį statusą asmenų, įgyjamų teisių ir pareigų skirtumai ir analogijos.

Įstatymų nustatytas sutuoktinių ir sugyventinių turto teisinis režimas

Visus asmenų, sudariusių santuoką ar įregistravusių partnerystę, tarpusavio santykius galima skirstyti į dvi grupes: turtinius ir asmeninius neturtinius. Šeimos turtinių santykių objektas yra turtas ar turtinės teisės. Kadangi šeima atlieka ir ekonominę funkciją (gali turėti šeimos verslą, ūkininko ūkį ir pan.), Civilinis kodeksas gana detalai reglamentuoja turtinius šeimos narių tarpusavio santykius.

Jeigu sutuoktiniai nėra sudarę vedybų sutarties, jų turtui taikomas *įstatymų nustatytas turto teisinis režimas*, kuris numato, kad turtas, sutuoktinių įgytas sudarius santuoką, yra jų *bendroji jungtinė nuosavybė*. Ši taisyklė reiškia, kad bendru laikomas tik toks sutuoktinių turtas, kurį jie įgyja sudarę santuoką. Sutuoktiniams bendrosios jungtinės nuosavybės teise *gali priklausyti bet*

¹Netikri broliai ir seserys - asmenys, kurie turi arba bendrą tėvą, arba bendrą motiną. Nedraudžiama sudaryti tarpusavio santuokos ar partnerystės „suvestiniams“ broliams ar seserims, t. y. asmenims, kurie neturi nei bendro tėvo, nei bendros motinos.

koks turtas, galintis būti civilinių teisių objektu, išskyrus tą, kuris išimtas iš civilinės apyvartos ar kurio civilinė apyvarta yra ribota. Turtas tampa bendraja jungtine sutuoktinių nuosavybe sudarius santuoką. Bendroji jungtinė sutuoktinių nuosavybė reiškia, kad sutuoktinių turto dalys nėra nustatytos. Konkrečios sutuoktiniams bendrosios jungtinės nuosavybės teise priklausančio turto dalys nustatomos tik padalijus nuosavybę. Nuosavybės bendrumas reiškia, kad kiekvienas sutuoktinis turi lygias teises bendrą turtą valdyti, naudoti ir juo disponuoti.

Sugyventinių turtas įregistravus partnerystę netampa bendraja jungtine nuosavybe, taip, kaip ir bendraja jungtine nuosavybe netampa kartu gyvenančių, bet nesusituokusių asmenų įgytas turtas. Sugyventinių turtas išlieka *asmenine kiekvieno sugyventinio ar bendrąja daline abiejų sugyventinių nuosavybe*.

Atkreiptinas dėmesys, kad **įstatymu reguliuojamų sugyventinių turtinių santykių apimtis yra kur kas siauresnė nei sutuoktinių**, nes Civilinis kodeksas nustato ne viso, o *tik konkrečiai išvardyto sugyventinių turto* teisinį režimą. Specialus teisinis režimas taikomas tik sugyventinių turtui, kuris yra *bendrai įgytas ir bendrai naudojamas*, t. y. turtas turi būti įgytas sugyventiniams gyvenant kartu. Į sugyventinių bendrai naudojamo turto sąvoką įtraukiamas gyvenamasis namas ar butas, nekilnojamasis daiktas, susijęs su bendram gyvenimui naudojamu gyvenamuoju namu ar butu (pavyzdžiui, žemės sklypas), ir baldai bei kiti apyvokos daiktai, kuriuos sugyventiniai įgyja ir naudoja, išskyrus individualaus naudojimo daiktus (pavyzdžiui, drabužius).

Konstatuotina, kad sugyventinių bendrai įgyto ir bendrai naudojamo turto kategorijai priskiriamas turtas iš esmės sutampa su Civilinio kodekso 3.84 straipsnyje nurodytu *šėimos turtu*, kurio specifinis teisinis režimas gali būti taikomas tiek asmeninės, tiek bendrosios nuosavybės teise priklausančiam sutuoktinių turtui. Toks turtas abiem paminėtais atvejais laikomas *būtina materialiaja šėimos gyvavimo prielaida*. Įstatymu nustatant specifinį teisinį režimą tiek santuokos, tiek partnerystės atveju siekiama to paties tikslo – apsaugoti silpnesniojo (visų pirma ekonominiu požiūriu) sutuoktinio ar sugyventinio teises ir teisėtus interesus. Atkreiptinas dėmesys, kad sugyventinių turtu, kuriam taikomas įstatymu nustatytas teisinis režimas, gali būti tik toks turtas, kuris nuosavybės teise priklauso vienam sugyventiniui ar abiem sugyventiniams. Pavyzdžiui, nei sugyventinių nuomojamas butas, nei jų naudojami jame esantys ir nuomotojui priklausantys kilnojami daiktai specialaus sugyventinių turto teisinio statuso neįgyja. *Tačiau sugyventinių turtu pripažįstama vieno sugyventinio arba abiejų sugyventinių nuomos, uzufukto² ar kitokia teisė naudotis gyvenamuoju namu ar butu*. Pavyzdžiui, tiek sutuoktiniui, tiek ir sugyventiniui, jeigu su juo po santuokos ar partnerystės nutraukimo lieka gyventi nepilnamečiai vaikai, teismas savo sprendimu gali nustatyti gyvenamosios patalpos, kuri yra kito sutuoktinio ar sugyventinio nuosavybė, uzufukto.

Tai, kad sugyventinių turtiniai santykiai reglamentuojami kur kas siauriau nei sutuoktinių ir kad įstatymu nustatant specialų sugyventinių turtinį teisinį režimą *siekiam užtikrinti tik minimą sugyventinių turtinių interesų apsaugą*, patvirtina Civilinio kodekso 3.230 straipsnio 3 dalies imperatyvi norma, pagal kurią sugyventinių turtui nepriskiriamas turtas, kurį sugyventiniai naudoja rekreacijai (pvz., sodas, vasarnamis ir kt.).

Kitaip, negu santuokos atveju, Civiliniame kodekse sugyventiniams nenumatyta galimybė

² *Uzufuktas* – teisė naudoti svetimą daiktą ir gauti iš jo pajamas, produkciją ir vaisius.

bendrai įgytą ir bendrai naudojamą turtą pasidalyti išsaugant partnerystę – dalijimas siejamas su partnerystės pabaiga (pasibaigus sugyventinių bendram gyvenimui arba vienam sugyventiniui mirus).

Lietuvoje sugyventinių turtinių santykių reglamentavimas palyginti su įstatymo normomis, nustatančiomis sutuoktinių turto teisinį režimą, turi dar vieną ryškų skirtumą: Civilinio kodekso normos sugyventinių turtiniams santykiams **pradedamos taikyti praėjus ne mažiau kaip vieneriems metams nuo partnerystės įregistravimo**. Tuo tarpu bendraja jungtine sutuoktinių nuosavybe turtas tampa sudarius santuoką. Sutuoktinių turtas yra jų bendroji jungtinė nuosavybė, kol nėra padalytas arba kol bendrosios jungtinės nuosavybės teisė nėra pasibaigusi kitokiu būdu. Tai, kad Civilinio kodekso normos sugyventinių turtiniams santykiams pradedamos taikyti praėjus ne mažiau kaip vieneriems metams nuo partnerystės įregistravimo, reiškia, kad šalia formalaus partnerystės registravimo reikalavimo, kitaip, negu sudarant santuoką, sugyventinių santykiams nustatytas dar ir *realumo kriterijus*.

Sutartimi reguliuojami sutuoktinių ir sugyventinių tarpusavio turtiniai santykiai (vedybų sutartis ir sugyventinių sutartis)

Šalia įstatymuose nustatyto sutuoktinių turto teisinio režimo numatytas ir sutartyse nustatytas sutuoktinių turto teisinis režimas. Pastarąjį sutuoktiniai gali pasirinkti sudarydami *vedybų sutartį*. Vedybų sutartis yra sutuoktinių susitarimas, nustatantis jų turtines teises ir pareigas santuokos metu, taip pat ją nutraukus ar gyvenant skyriumi (separacija), sudarytas savanoriškai, išreiškiant bendrą susitariančiųjų valią ir grindžiamas šalių lygybe. Šitaip šeimos teisėje įgyvendinamas bendrasis sutarties laisvės principas.

Sutuoktiniai vedybų sutartį gali sudaryti ir iki santuokos įregistravimo (ikivedybinė sutartis). Sugyventiniai taip pat gali sudaryti sutartį bet kuriuo metu: tiek prieš įregistruodami partnerystę, tiek įregistravę partnerystę. Sugyventiniai, kaip ir sutuoktiniai, turi teisę sutartyje reglamentuoti kai kuriuos tarpusavio turtinius santykius. Sugyventinių sutarčiai, atsižvelgiant į jos esminį panašumą į *vedybų sutartį*, taikomos visos sutuoktinių vedybų sutartį reguliuojančios Civilinio kodekso 3.101 - 3.108 straipsnių nuostatos.

Sutarties objektas yra turtas, dėl jo atsirandančios ir su juo susijusios teisės ir pareigos. Vedybų sutartyje galima numatyti tiek esamo, tiek būsimo turto teisinį režimą. Vedybų sutarties savitumas – jos kompleksinis pobūdis, kuris pasižymi tuo, kad leidžia ne tik pasirinkti turto teisinį režimą, bet ir sureguliuoti teises ir pareigas, susijusias su turto tvarkymu, tarpusavio išlaikymu, dalyvavimu tenkinant šeimos reikmes ir darant išlaidas, taip pat aptarti turto padalijimo būdą ir tvarką, jei santuoka ar partnerystė nutraukiama, ir kitus klausimus, susijusius su sutuoktinių ir sugyventinių tarpusavio turtiniais santykiais. Vedybų sutartyje sutuoktiniai ir sugyventiniai gali numatyti, kokio dydžio pinigų sumą kiekvienas sutuoktinis skirs šeimos reikmėms tenkinti: buto mokesčiams, maistui, turtui pagerinti, atostogoms, vaikų mokymuisi, gydymo išlaidoms ir panašiai. Šeimos reikmės yra įvairios, todėl vedybų sutartyje jos gali būti aptartos.

Vedybų sutartyje sutuoktiniai gali sureguliuoti tarpusavio išlaikymo klausimus. Pagal Civilinio kodekso 2.231 straipsnio 2 dalį sutartį dėl tarpusavio išlaikymo gali sudaryti ir asmenys, įregistravę partnerystę. Pagal Civilinio kodekso nuostatas, išlaikymas gali būti priteisiamas nustatyto dydžio

vienkartine pinigų suma arba periodinėmis išmokomis (renta), mokamomis kas mėnesį, arba gali būti priteistas tam tikras turtas. Be to, sutuoktinis, kuris dėl santuokos sudarymo ir bendrų šeimos interesų ar vaikų priežiūros negalėjo įgyti kvalifikacijos, turi teisę reikalauti iš buvusio sutuoktinio atlyginti mokymosi baigimo ar perkvalifikacijos išlaidas. Į vedybų sutartį įtraukus minėtą sąlygą, bus galima tęsti studijas ar kitą veiklą.

Teismas, sprenddamas ištuokos klausimus, atsižvelgs į tai, kas kaltas dėl skyrybų. Kaltė pagal Civilinio kodekso nuostatas yra: tyčinis nusikaltimas, žiaurus elgesys su kitu sutuoktiniu ar šeimos nariais, šeimos palikimas ir daugiau kaip vienerius metus nesirūpinimas ja bei santuokinė neištikimybė. Į vedybų sutartį įtraukus punktą dėl neištikimybės, didelė turto dalis taps nekalto sutuoktinio nuosavybe. Jeigu sutuoktinis bus pripažintas kaltu dėl santuokos nutraukimo, tai jis praras dar ir teisę į išlaikymą.

Vedybų sutartyje galima aptarti turto padalijimo būdą ir tvarką. Į vedybų sutartį sutuoktiniai gali įtraukti punktą, nustatantį, kad turtas, vedybų sutartyje numatytas kaip asmeninė sutuoktinių nuosavybė, sutuoktinių susitarimu gali būti priskirtas prie dalintinos bendrosios jungtinės sutuoktinių nuosavybės. Galima nustatyti sąlygą – už savo skolas atsako kiekvienas savo turtu, bet pagal bendras prievoles šeimos interesais sutuoktiniai atsako solidariai. Vedybų sutartimi galima aptarti ir kitus klausimus, susijusius su sutuoktinių tarpusavio turtiniais santykiais: teisę naudotis vienas kito gaunamomis pajamomis iš vertybinių popierių, indėlių bankuose, už turto nuomą ir kt. Vedybų sutarties galiojimo pabaiga nebūtinai gali sutapti su santuokos nutraukimu. Joje numatytos teisės ir pareigos gali būti ribojamos tam tikrais terminais arba siejamos su sutartyje numatytos sąlygos įvykdymu ar neįvykdymu.

Nors sugyventinių sudaromai vedybų sutarčiai taikomos sutuoktinių vedybų sutartį reglamentuojančios Civilinio kodekso nuostatos, vis dėlto pati partnerystės instituto esmė lemia, kad **sugyventinių sutartis gali reguliuoti kur kas mažesnę sugyventinių turtinių santykių dalį nei sutuoktinių vedybų sutartis**. Aiškiai apibrėžiamos tokio reguliavimo ribos: sugyventiniai turi teisę sudaryti tokią sutartį, kurioje aptartų bendrai įgyto ir naudojamo turto padalijimo klausimus pasibaigus jų bendram gyvenimui. Tai reiškia, kad sudarydami bendrai įgyto ir naudojamo turto padalijimo sutartį, sugyventiniai gali išvengti Civilinio kodekso 3.234 straipsnio 1 – 4 dalyse numatytų bendro turto dalijimo taisyklių, kuriomis remiantis dalijamas tik sugyventinių bendrai įgytas ir naudojamas turtas. Taigi sugyventinių sutarties turinys yra gerokai mažesnės apimties nei Civiliniame kodekse numatytas vedybų sutarties turinys.

Kaip jau minėta, sugyventiniai gali sudaryti sutartį bet kuriuo metu: tiek prieš įregistrudami, tiek įregistravę partnerystę. Abiem atvejais sutartis įsigalioja ne anksčiau kaip praėjus vieneriems metams nuo partnerystės įregistravimo. *Sugyventinių sutarties formai taikomi analogiškai reikalavimai kaip ir sudarant vedybų sutartį*. Kaip ir vedybų, sugyventinių sutartys registruojamos Vedybų sutarčių registre³.

Atkreiptinas dėmesys, kad *sugyventinių sutartimi negali būti pakeistos* Civilinio kodekso 3.233 straipsnio imperatyvios normos, pagal kurias sugyventinis be kito sugyventinio rašytinio sutikimo neturi teisės parduoti, dovanoti ar kitokiu būdu perleisti, išnuomoti, įkeisti jų bendrai įgytą ir

³ Vedybų ir sugyventinių sutarčių registravimas reglamentuotas Vedybų sutarčių registro nuostatuose, patvirtintuose Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. rugpjūčio 13 d. nutarimu Nr. 1284 (Žin., 2002, Nr. 82-3523)

naudojamą turtą ar kitaip suvaržyti teises į jį. Sutuoktinių teisę sutartimi reguliuoti savo turinius santykius taip pat riboja imperatyvios įstatymų normos (pavyzdžiui, Civilinio kodekso 3.92 straipsnio 4 dalyje nurodyta, kad sandorius, susijusius su disponavimu bendrąja jungtine sutuoktinių nuosavybe esančiu nekilnojamoju daiktu ar daiktinėmis teisėmis į jį ar jų varžymu, taip pat sandorius dėl bendros įmonės perleidimo ar teisių į ją varžymo ir vertybinių popierių, kurie yra bendroji jungtinė sutuoktinių nuosavybė, perleidimo ar teisių į juos varžymo gali sudaryti tik abu sutuoktiniai. Tik tuo atveju, jeigu vienas sutuoktinis įgalioja kitą sutuoktinį tokius sandorius sudaryti ir jo vardu, kito sutuoktinio turimas įgaliojimas leidžia sudaryti sandorį ir vienam sutuoktiniui už abu), gera moralė ir viešoji tvarka. Be to, negalioja vedybų sutartis, kuri iš esmės pažeidžia sutuoktinių lygiateisiškumo principą.

Tiek sutuoktiniai, tiek sugyventiniai, vedybų sutartimi nustatydami tam tikrus teisių įgyvendinimo ribojimus, juos gali nustatyti tik dėl jų turinių teisių, o ne asmeninių neturtinių teisių įgyvendinimo. Sutuoktiniai ar sugyventiniai vedybų sutartyje negali nustatyti savo asmeninių neturtinių teisių ar jų įgyvendinimo ribojimų. Pavyzdžiui, numatyti sąlygų, kad žmona ar sugyventinė seks paskui vyrą ar sugyventinį jam keičiant gyvenamąją vietą, nedirbs, o tik prižiūrės namus ir pan.

Sutuoktinių ir sugyventinių asmeniniai neturtiniai tarpusavio santykiai

Sudarę santuoką ar registravę partnerystę, vyras ir moteris įgyja specifinį teisinį statusą, t. y. atitinkamai tampa sutuoktiniais ar sugyventiniais ir kartu įgyja atitinkamas asmenines neturtines teises ir pareigas. Asmeniniai neturtiniai šeimos santykiai yra ypač privatūs, todėl teisiškai jų visų reglamentuoti dažnai neįmanoma arba, nors ir įmanoma, tačiau nepageidautina. Teisė šeimos santykius reglamentuoja tik tiek, kiek tai būtina apsaugant viešąjį interesą. *Asmeniniai neturtiniai* yra santykiai, susiję su santuokos sudarymu, jos nutraukimu, pripažinimu negaliojančia, vaiko kilmės nustatymu, sutuoktinių pavardėmis, vaikų auklėjimu, įvaikinimu ir kt. Kitaip, negu santuokos atveju, **asmeniniai sugyventinių santykiai Civiliniu kodeksu nereglamentuojami**.

Pavyzdžiui, viena iš sutuoktinių asmeninių neturtinių teisių, įtvirtintų Civiliniame kodekse, yra **teisė į pavardę**. Remiantis Civilinio kodekso 3.31 straipsnio nuostatomis, abu sutuoktiniai turi teisę pasilikti iki santuokos turėtą savo pavardę, pasirinkti kito sutuoktinio pavardę kaip bendrą pavardę arba pasirinkti dvigubą pavardę, kai prie savo pavardės prijungiama sutuoktinio pavardė. Dėl pavardės sprendžiama registruojant santuoką. Sugyventinių teisė į pavardę Civiliniame kodekse nereglamentuota. Asmens vardo, pavardės, tautybės pakeitimo taisyklėse, patvirtintose teisingumo ministro 2001 m. birželio 20 d. įsakymu Nr. 111 (Žin., 2001, Nr. 56-2007), nustatytas baigtinis sąrašas atveju, kada asmenys turi teisę pakeisti savo pavardę (pavardes). Partnerystės įregistravimas pagal šį teisės aktą nėra teisinis pagrindas pakeisti pavardę.

Civiliniame kodekse nereglamentuota ir kita sugyventinių teisė – **teisė įvaikinti**. Civiliniame kodekse nustatyta, kad teisę įvaikinti turi sutuoktiniai. Išimtiniais atvejais ši teisė suteikiama nesusituokusiems asmenims ar vienam iš sutuoktinių. Išimtis gali būti taikoma, kai konkrečiau vaiko nesiekia įsivaikinti sutuoktiniai arba kai siekiantieji įsivaikinti sutuoktiniai negali įsivaikinti dėl to, kad tai prieštarautų vaiko interesams ar būtų išskirti broliai ir seserys. Civilinio kodekso 3.210 straipsnio 3 dalyje nustatyta, kad nesusituokę asmenys to paties vaiko įvaikinti negali.

Šiuo draudimu stengiamasi apsaugoti vaiką dirbtinai nesukuriant jam nestabilios šeimos, t. y. siekiama, kad vaikas gyventų šeimoje, kur yra tėvas ir motina. Kadangi nėra konkretaus įstatymo draudimo įvaikinti konkretų vaiką dviems asmenims, kurie yra įregistravę partnerystę, t. y. sugyventiniams, išskirtiniais atvejais, išanalizavus konkrečią padėtį, jei tai atitinka vaiko interesus (pavyzdžiui, kai vienas iš sugyventinių – vaiko motina ar tėvas, o kitas sugyventinis siekia jį įsivaikinti) įvaikinimas galimas. Tačiau tai labai specifinis atvejis. Labiau tikėtina, kad sprendžiant įvaikinimo klausimą, bus taikoma bendra nuostata, kad nesusituokę asmenys, taigi ir partnerystę įregistravę sugyventiniai, to paties vaiko įvaikinti negali.

Tai, kad asmeniniai sugyventinių santykiai Civiliniu kodeksu neregamentuojami, iliustruoja ir kitas pavyzdys – sugyventiniams nenustatomas sutuoktiniams galiojantis **lojalumo reikalavimas**. Remiantis Civilinio kodekso 3.27 straipsnio nuostata, sutuoktiniai privalo būti vienas kitam lojalūs. Lojalumo pareiga reiškia, kad sutuoktinis visada tiek šeimoje, tiek už jos ribų turi veikti tik kito sutuoktinio, visos šeimos interesais. Sutuoktinis negali priešinti savo asmeninių interesų kito sutuoktinio ar šeimos labui. Santuokinių pareigų, numatytų Civiliniame kodekse, pažeidimas iš esmės gali būti aplinkybė, patvirtinanti sutuoktinio kaltę⁴ dėl šeimos iširimo, t. y. sutuoktinis dėl to gali reikalauti nutraukti santuoką lygiai taip pat kaip ir dėl savitarpio pagarbos ir moralinės bei materialinės paramos, visapusiško rūpinimosi vaikais ir visa šeima, kitų pareigų. Sutuoktinis, paisydamas Civilinio kodekso nustatytos lojalumo pareigos, gali atsisakyti duoti parodymus prieš kitą sutuoktinį. Sutuoktinių lojalumo pareigos vykdymą užtikrina ne tik šeimos, bet ir kitų teisės šakų normos. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 straipsnio 3 dalyje draudžiama versti duoti parodymus prieš savo *šeimos narius*.

Kadangi lojalumo reikalavimas sugyventiniams Civiliniu kodeksu neregamentuotas, norint išsiaiškinti, ar sugyventiniai, kaip ir kiti šeimos nariai, taip pat gali atsisakyti duoti parodymus prieš kitą sugyventinį, derėtų panagrinėti kitų įstatymų nuostatas. Nuo 2003 m. sausio 1 d. įsigaliojusio Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso (Žin., 2002, Nr. 36-1340) 188 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad atsisakyti duoti parodymus leidžiama, jeigu liudytojo parodymai reikštų parodymus prieš save, savo *šeimos narius* arba artimuosius giminaičius. Atkreiptinas dėmesys, kad Civiliniame kodekse nepateikiama sąvokos *šeima* bendroji definicija. Iš giminingų sąvokų pateikiamos tik *artimųjų giminaičių* bei *sutuoktinių* definicijos. Civilinio kodekso 3.135 straipsnyje nustatyta, kad *artimaisiais giminaičiais* pripažįstami tiesioginės linijos giminaičiai iki antrojo laipsnio imtinai (tėvai ir vaikai, seneliai ir vaikaičiai) ir šoninės linijos antrojo laipsnio giminaičiai (broliai ir seserys). Įstatymu gali būti nustatytas ir platesnis artimųjų giminaičių ratas, tačiau paminėtas Civilinio kodekso straipsnis yra bendroji norma, taikoma visais atvejais, kai privatinėje ir viešojoje teisėje vartojama artimųjų giminaičių sąvoka, išskyrus atvejus, kai specialioji norma šią sąvoką apibrėžia kitaip. Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (Žin., 2000, Nr. 89-2741) *artimųjų giminaičių* sąvoka savo turiniu yra analogiška apibrėžtajai Civiliniame kodekse. Tačiau *šeimos narių* sąvokos turinys minėtuose kodeksuose skiriasi.

Teisiniu požiūriu *šeima* laikytina grupė fizinių asmenų (dviejų ar daugiau), kuriuos sieja turiniai ir asmeniniai neturtiniai teisiniai santykiai, atsirandantys santuokos, bendro gyvenimo neįregistravus santuokos, kraujo giminytės, įvaikinimo ar kitokios teisinės formos pagrindu.

⁴ Šeimos teisėje kaltė suprantama savitai, atsižvelgiant į asmeninį santykių pobūdį.

Atsižvelgiant į tai, kas išdėstyta, manytina, kad Civilinio proceso kodekso *norma dėl atsisakymo duoti parodymus prieš šeimos narius taikytina ne tik sutuoktiniams, bet ir partnerystę įregistravusiems sugyventiniams.*

Atkreiptinas dėmesys, kad vienas iš šeimos santykių ypatumų yra tai, jog įstatymu reglamentuoti asmeniniai neturtiniai šeimos narių tarpusavio santykiai gali turėti įtakos jų tarpusavio turtiniams santykiams. Pavyzdžiui, sutuoktinis, kuris netinkamai elgėsi ir dėl kurio kaltės ir nutraukiama santuoka, praranda teisę į išlaikymą (CK 3.70 str. 1 d.); sutuoktinio sveikatos būklė ar kitos asmeninės priežastys gali būti pagrindas nukrypti nuo bendro sutuoktinių turto lygių dalių principo (CK 3.123 str. 1 d.); šeimos narių tarpusavio išlaikymo santykiai priklauso ne tik nuo šių santykių subjektų asmeninių poreikių, bet ir nuo asmeninių galimybių (CK 3.72 str., CK 3.192 str.) ir kita. Kadangi asmeniniai sugyventinių tarpusavio santykiai, kitaip nei sutuoktinių, Civiliniu kodeksu nereglamentuojami, tai minėtu kodeksu nenustatoma ir kaip jie gali veikti sugyventinių tarpusavio turtinius santykius.

Specialiosios sutuoktinių ir sugyventinių teisės ir pareigos

Nei Lietuvos, nei daugumos užsienio valstybių teisės sistemose *šeimos* sąvoka nėra ir niekada nebuvo vieningai apibrėžta. Tai paaiškinama argumentų, palaikančių vieningo apibrėžimo būtinybę, nepakankamumu. Kadangi Lietuvos teisės sistemoje *šeimos* sąvoka nėra vieningai apibrėžta, jos turinys gali būti autonomiškas, t. y. skirtingai apibrėžiamas, atsižvelgiant į įstatymo ar konkretaus teisinio reguliavimo instituto, kuriame ji vartojama, paskirtį. Todėl įvairiuose specialiuosiuose įstatymuose, priklausomai nuo juose nustatyto šeimos sąvokos turinio, sutuoktiniams ir sugyventiniams gali būti numatytos tiek analogiškos, tiek ir skirtingos teisės ir pareigos.

Tai, kad *šeimos* sąvoka įvairiuose įstatymuose apibrėžiama nevieningai, patvirtina Baudžiamojo kodekso, įsigaliojusio nuo 2003 m. gegužės 1 d., nuostatos. Baudžiamojo kodekso 248 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad nusikaltimą padariusios asmens *šeimos nariai* yra kartu su juo gyvenantys tėvai (įtėviai), vaikai (įvaikiai), broliai, seserys, jų sutuoktiniai, taip pat nusikaltimą padariusio asmens sutuoktinis arba asmuo, su kuriuo nusikaltimą padaręs asmuo bendrai gyvena neįregistravęs santuokos (partnerystė), sutuoktinio tėvai. Akivaizdu, kad Civiliniame kodekse ir Baudžiamajame kodekse *šeimos* sąvokos turinys apibrėžtas skirtingai. Remiantis Civilinio kodekso normomis, tam, kad atsirastų šeimos teisiniai santykiai, dažniausiai pakanka tokio juridinio fakto: santuokos sudarymo, partnerystės registravimo, kraujo giminystės ir kt. Nors baudžiamojoje teisėje, palyginti su civiline, šeimos narių ratas šiek tiek kitoks, be to, pirmojoje svarbus gyvenimo kartu faktas, tačiau **tiek pagal Civilinio kodekso, tiek ir pagal Baudžiamojo kodekso nuostatas, šeimos nariu laikytinas ir sutuoktinis, ir sugyventinis; todėl jie gali naudotis analogiškais šeimos nariams nustatytomis teisėmis.** Pavyzdžiui, remiantis Baudžiamojo kodekso 238 straipsnio 2 dalies nuostata, nusikaltimą padariusio asmens nei sutuoktinis, nei sugyventinis, kaip ir kiti šeimos nariai bei artimieji giminaičiai, neatsako už nepranešimą apie tą nusikaltimą.

Analogiškai kaip ir Baudžiamajame kodekse šeimos narių sąvoka apibrėžiama ir Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso (Žin., 2003, Nr. 37-1341) 38 straipsnyje. Pastarajame kodekse, įsigaliojusiu nuo 2003 m. gegužės 1 d., sutuoktiniams ir sugyventiniams, kaip ir kitiems šeimos nariams, taikomos analogiškos specialios šeimos narių teisės ir pareigos

nustatančios normos. Pavyzdžiui, remiantis Baudžiamojo proceso kodekso 278 straipsnio 1 dalies nuostatomis, kaltinamojo artimieji giminaičiai ir šeimos nariai teisme neprisaikdinami.

Kitaip, negu Baudžiamajame ir Baudžiamojo proceso kodeksuose, Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso (Žin., 2002, Nr. 73-3084), reglamentuojančio bausmių vykdymo ir atlikimo tvarką, sąlygas ir principus, specialiąsias nuteistųjų ir jiems artimų asmenų teises ir pareigas reglamentuojančiose normose dažniau nei *šeimos narių* vartojamos konkrečios *sutuoktinių* ir *sugyventinių sąvokos*. Pastebėtina, kad daugelyje normų bausmę atliekantiems ir jų sutuoktiniams bei artimiesiems giminaičiams nustatytos tokios pačios teisės kaip ir sugyventiniams⁵. Pavyzdžiui, remiantis Bausmių vykdymo kodekso 94 straipsnio 3 dalies nuostata, nuteistųjų ilgalaikiai pasimatymai (iki dviejų parų) suteikiant teisę kartu gyventi leidžiami tik su sutuoktiniu, sugyventiniu ar artimaisiais giminaičiais. Ilgalaikis pasimatymas taip pat leidžiamas su asmeniu, su kuriuo nuteistasis turi bendrą vaiką, jei nei nuteistasis, nei šis asmuo nėra susituokęs su kitu asmeniu arba neturi sugyventinių. O štai trumpalaikiai pasimatymai leidžiami ne tik su sutuoktiniu, sugyventiniu, artimaisiais giminaičiais, bet ir su kitais asmenimis. Nors Bausmių vykdymo kodekse sutuoktinių ir sugyventinių teisės ir pareigos daugeliu atveju reglamentuojamos taip pat, tačiau **šio kodekso reguliuojamų sugyventiniams suteikiamų specialiųjų teisių apimtis yra siauresnė nei sutuoktinių**. Pavyzdžiui, remiantis Bausmių vykdymo kodekso 94 straipsnio 6 dalies nuostata, tik sutuoktiniams, abiem atliekantiems bausmę, per metus gali būti suteikiami du ilgalaikiai pasimatymai. Tokia teisė sugyventiniams nenumatyta. Arba, remiantis Bausmių vykdymo kodekso 99 straipsnio 2 dalies nuostata, kardojo kalnimo vietose, areštinėse ir pataisos įstaigose laikomų nuteistųjų, kurie tarpusavyje nėra sutuoktiniai ar artimieji giminaičiai, susirašinėjimas draudžiamas. Taigi susirašinėjimas tarp sugyventinių, kaip ir tarp kitų santuokos nesudariusių ar ne artimųjų giminaičių, draudžiamas.

Civilinio proceso kodekse sutuoktiniams ir sugyventiniams nustatytos analogiškos teisės. Pavyzdžiui, remiantis Civilinio proceso kodekso 56 straipsniu, asmenims, turintiems aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą, suteikta teisė būti teisme atstovais pagal pavedimą, jeigu jie atstovauja savo artimiesiems giminaičiams, sutuoktiniui ar sugyventiniui.

Atkreiptinas dėmesys, kad itin skiriasi sutuoktiniams ir sugyventiniams įstatymų nustatytos **socialinės garantijos**.

Remiantis Lietuvos Respublikos socialinio draudimo pensijų įstatymo (Žin., 1994, Nr. 59-1153) 33 straipsnio nuostatomis, teisę gauti valstybinę socialinio draudimo našlių ir našlaičių (maitintojo netekimo) pensiją turi mirusiojo (arba teismine tvarka pripažinto mirusiu ar nežinia kur esančiu), drausto valstybiniu socialiniu pensijų draudimu, asmens sutuoktinis bei vaikai. Tačiau teisę į pensiją minėtieji asmenys įgyja tik tuomet, jei miręs asmuo buvo įgijęs teisę gauti valstybinę socialinio draudimo invalidumo ar senatvės pensiją arba tokią pensiją gavo. Našlė arba našlys, neturėjęs su mirusiuoju sutuoktiniu vaikų, turi teisę gauti šią pensiją tik tuo atveju, jei nuo santuokos įregistravimo iki sutuoktinio mirties dienos praėjo ne mažiau kaip penkeri metai.

Socialinio draudimo pensijų įstatymo 34 straipsnyje nustatyta, kad valstybinę socialinio draudimo

⁵ Bausmių vykdymo kodekso 55 straipsnio 6 dalyje nustatyta, kad sugyventiniu laikomas Civilinio kodekso 3.229 straipsnyje nurodytas, t. y. partnerystę įregistravęs asmuo, o artimaisiais giminaičiais – Civilinio kodekso 3.135 straipsnyje nurodyti asmenys.

našlių pensiją turi teisę gauti vienas iš šių asmenų:

Našlė arba našlys, auginantys mirusio asmens vaikus (jvaikius) iki 18 metų, taip pat slaugantys namuose mirusiojo vaikus (jvaikius) I grupės invalidus, tapusius invalidais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams (jvaikiams) mokama našlaičių pensija;

Našlė arba našlys, kurie sukako senatvės pensijos amžių ar buvo pripažinti invalidais tuo metu, kai augino mirusio asmens vaikus (jvaikius) iki 18 metų, taip pat slaugė namuose mirusiojo vaikus (jvaikius) I grupės invalidus, tapusius invalidais iki 18 metų, jeigu šie vaikai (jvaikiai) tuo metu gavo ar turėjo teisę gauti našlaičių pensiją;

Našlė arba našlys, kurie sukako senatvės pensijos amžių ar buvo pripažinti invalidais iki sutuoktinio mirties arba sukako tokį amžių ar pripažinti invalidais per 5 metus po sutuoktinio mirties. Našlė arba našlys, neturėję su mirusiu sutuoktiniu vaikų, turi teisę gauti pensiją tik tuo atveju, jei nuo santuokos įregistravimo nustatyta tvarka iki sutuoktinio mirties dienos praėjo ne mažiau kaip 5 metai;

Faktinis sutuoktinis, jei turėjo su mirusiuoju vaikų, kuriuos augina iki 18 metų, arba kuriuos slaugo namuose dėl to, kad jie yra I grupės invalidai, tapę invalidais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams mokama našlaičių pensija ir jeigu nėra mirusio asmens sutuoktinio, kuriam gali būti paskirta našlių pensija.

Jei nėra šio straipsnio pirmojoje dalyje išvardytų asmenų, teisę gauti našlių pensiją turi Lietuvos Respublikos Civilinio kodekso nustatyta tvarka pripažintas globėju (rūpintoju) asmuo, auginantis mirusio asmens vaikus (jvaikius) iki 18 metų, taip pat nustatyta tvarka pripažintas globėju asmuo, slaugantis namuose mirusiojo vaikus (jvaikius) I grupės invalidus, tapusius invalidais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams (jvaikiams) mokama našlaičių pensija.

Našlei ar našliui, taip pat faktiniam sutuoktiniui, gaunančiam našlių pensiją, pensijos *mokėjimas nutraukiamas naujai susituokus*. Asmeniui, turinčiam teisę gauti kelias našlių pensijas, jo pasirinkimu skiriama ir mokama tik viena iš jų.

Akivaizdu, kad **teisę gauti našlių pensiją turi tik mirusiojo sutuoktinis**. Mirus vienam iš sugyventinių kitas sugyventinis, kurio vienintelis pragyvenimo šaltinis buvo jo partnerio atlyginimas, po sugyventinio mirties tokios pensijos gauti negalės, išskyrus vienintelį atvejį: našlių pensija, mirus sugyventiniui, kitas sugyventinis gaus, jei bus pripažintas *faktiniu sutuoktiniu*, t. y. jei turėjo su mirusiuoju vaikų, kuriuos augina iki 18 metų, arba kuriuos slaugo namuose dėl to, kad jie yra I grupės invalidai, tapę invalidais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams mokama našlaičių pensija ir jeigu nėra mirusio asmens sutuoktinio, kuriam gali būti paskirta našlių pensija.

Remiantis Lietuvos Respublikos įstatymu dėl paramos mirties atveju (Žin., 1993, Nr. 73-1371; Žin., 2000, Nr. 45-1298), mirus nuolatiniam Lietuvos gyventojui, mokama **speciali laidojimo pašalpa**. Ji išmokama mirusiojo šeimos nariui ar kitam faktiškai jį laidojusiam asmeniui. Taigi tiek sutuoktinis, tiek ir sugyventinis turi teisę į specialią laidojimo pašalpą, jei jis faktiškai laidojo mirusį asmenį.

Remiantis Lietuvos Respublikos nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymu (Žin., 1999, Nr. 110-3207; 2003, 114-5114) nuostatomis, **nelaimingo atsitikimo darbe atveju** gali būti išmokėta laidojimo pašalpa žuvusiojo asmens šeimai. Šiai pašalpai gauti yra būtina, kad žuvęs asmuo būtų apdraustas nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų valstybinio

socialiniu draudimu ir nelaimingas atsitikimas darbe būtų pripažintas draudiminiu įvykiu. Ši laidojimo pašalpa yra vienkartinė. Vienkartinė laidojimo pašalpa lygiomis dalimis išmokama kiekvienam žuvusiojo šeimos nariui. Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymo 27 straipsnyje nustatyta, kad šeimos nariais laikomi žuvusiojo sutuoktinis, nepilnamečiai vaikai (įvaikiai), kol jiems sukaks 18 metų, taip pat vaikai (įvaikiai), kurie mokosi mokymo įstaigų dieniniuose skyriuose, kol jiems sukaks 24 metai, mirusiojo vaikai (įvaikiai), vyresni kaip 18 metų, jeigu jie tapo invalidais iki 18 metų, taip pat žuvusiojo vaikai, gimę po jo mirties, be to, tėvas (įtėvis) ir motina (įmotė). Įstatymu nenustatyta sugyventinio teisė, nelaimingo atsitikimo darbe atveju žuvus kitam sugyventiniui, gauti laidojimo pašalpą, kurią gali gauti įstatymu nustatyti kiti žuvusiojo šeimos nariai.

Sugyventinis, sergantis kitam sugyventiniui, pagal Lietuvos Respublikos ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymą (Žin., 2000, Nr. 111-3574), negali pretenduoti gauti **ligos pašalpos, kuri skiriama sergantiems šeimos nariams slaugyti**. Ligos pašalpa mokama tik slaugant šiuos šeimos narius: sutuoktinį, vaiką (įvaikį), motiną (tėvą) bei įmotę (įtėvį).

Įstatymų nustatytos sutuoktinių ir sugyventinių **paveldėjimo teisės** taip pat turi nemažai skirtumų. *Paveldėjimas* – tai mirusio fizinio asmens turtinių teisių, pareigų ir kai kurių asmeninių neturtinių teisių perėjimas jo įpėdiniams pagal įstatymą arba (ir) įpėdiniams pagal testamentą.

Vieno iš sugyventinių po partnerystės įregistravimo paveldėtas turtas yra to sugyventinio asmeninė nuosavybė. Asmenine sutuoktinio nuosavybe taip pat pripažįstamas turtas, sutuoktinio paveldėtas po santuokos sudarymo, jeigu dovanojimo sutartyje ar testamente nėra nurodyta, kad turtas perduodamas bendrojon jungtinėn sutuoktinių nuosavybėn. Tačiau sutuoktinių ir sugyventinių statusas, kai paveldimos kito sutuoktinio ar sugyventinio turtinės teisės, iš esmės skiriasi tiek paveldint pagal įstatymą, tiek paveldint pagal testamentą.

Jei asmuo nesurašo testamento, visą turtą po jo mirties pagal įstatymą paveldi jį pergyvenęs sutuoktinis su pirmos ar antros eilės įpėdiniais (jeigu jų yra)⁶. Su pirmos eilės įpėdiniais sutuoktinis paveldi vieną ketvirtadalį palikimo, jeigu įpėdinių ne daugiau kaip trys, neįskaitant sutuoktinio. Jeigu įpėdinių daugiau kaip trys, sutuoktinis paveldi lygiomis dalimis su kitais įpėdiniais. Jeigu sutuoktinis paveldi su antros eilės įpėdiniais, jam priklauso pusė palikimo. Nesant pirmos ir antros eilės įpėdinių, sutuoktinis pagal įstatymą paveldi visą palikimą. **Sugyventinio teisė pagal įstatymą paveldėti pergyvento sugyventinio turtą nereglamentuota.**

Sutuoktinių ir sugyventinių statusas skiriasi ir paveldint pagal testamentą. **Sugyventiniui, kitaip, negu sutuoktiniui, nėra garantuojama teisė į privalomąją palikimo dalį.** Sutuoktinis, nepaisant testamento turinio, paveldi ne mažiau kaip pusę tos dalies, kuri jam tektų paveldint pagal įstatymą (privalomoji dalis). Įstatymu sugyventiniui privalomoji palikimo dalis nenustatyta. Jeigu testamentu sugyventinis paveldi visą mirusiojo sugyventinio turtą, kaip ir kitais atvejais, kai pažeidžiama asmenų, pagal įstatymą turinčių teisę paveldėti privalomąją palikimo dalį, pastarieji gali kreiptis į teismą užginčydami testamentą.

Sugyventinių ir sutuoktinių statusas paveldint skiriasi dar viena aplinkybe: nevienodai reglamentuojamas jų paveldėto turto apmokestinimas. Jei turto paveldėtojas yra fizinis asmuo

⁶ *Pirmos eilės įpėdiniais* laikomi palikėjo vaikai (tarp jų ir įvaikiai) ir palikėjo vaikai, gimę po jo mirties. *Antros eilės įpėdiniais* laikomi palikėjo tėvai (įtėviai), vaikaičiai.

(gyventojas) ir jis šį turtą paveldi Lietuvos Respublikoje, norėdamas gauti paveldėjimo teisės dokumentus, jis privalo sumokėti *paveldimo turto mokesį*. Remiantis Lietuvos Respublikos paveldimo turto mokesčio įstatymo (Žin., 2002, Nr. 123-5531) 7 straipsnio nuostatomis, paveldimo turto mokesčiu neapmokestinamas vienam sutuoktiniui mirus kito sutuoktinio paveldimas turtas, o taip pat vaikų (jvaikių), tėvų, globėjų (rūpintojų), globotinių (rūpintojų), senelių, vaikaičių, brolių, seserų paveldimas turtas. Paveldimo turto mokesčio nereikia mokėti, jei paveldėto turto vertė neviršija 10 tūkst. litų. Visais kitais atvejais, priklausomai nuo turto vertės, tenka mokėti 5 arba 10 procentų paveldėto turto mokesį. **Sugyventiniui mirus, kito sugyventinio paveldimas turtas, kurio vertė viršija 10 tūkst. litų, apmokestinamas, nes sugyventiniams paveldimo turto mokesčio lengvata įstatymu nenumatyta.**

Sugyventinių vienas kitam **dovanotam turtui** apmokestinimo lengvata taip pat netaikoma. Remiantis Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatymo (Žin., 2002, Nr. 73-3085) 17 straipsnio 1 dalies 19 punkto nuostatomis, neapmokestinamos tik dovanojimo būdu gaunamos pajamos iš sutuoktinių, vaikų (jvaikių) ir tėvų (jtėvių). Visais kitais atvejais, kai dovanojimo būdu per mokestinį laikotarpį gautų pajamų suma (vertė) viršija 24 pagrindinius neapmokestinamųjų pajamų dydžius⁷, dovanotas turtas apmokestinamas. Taigi, jeigu sugyventinis kitam sugyventiniui dovanoja turtą, kurio vertė viršija 24 pagrindinius neapmokestinamųjų pajamų dydžius, pastarasis, kaip ir kiti gyventojai, privalės sumokėti gyventojų pajamų mokesį.

Gyventojų pajamų mokesčio įstatymu sugyventiniams nustatyta tik viena mokesčio lengvata, analogiškai taikoma ir sutuoktiniams. Seimo 2004 m. kovo 23 d. priimto Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatymo 21 straipsnio papildymo įstatymo (Žin., 2004, Nr. 50-1633). 2 dalimi reglamentuota **šėimos narių, galinčių materialiai paremti studijuojantį kitą šėimos narį, teisė į gyventojų pajamų mokesčio lengvatą**. Atsižvelgiant į motyvus, kad asmenys, įregistravę partnerystę įstatymų nustatyta tvarka, įgyja sugyventinių, turinčių tikslą sukurti šėimyninius santykius, statusą, kuris savo esme atitinka sutuoktinio statusą, minėto įstatymo 1 straipsnis, kuriuo keičiama Gyventojų pajamų mokesčio įstatymo 21 straipsnio 2 dalis, papildytas nuostata, kad mokesčio lengvata gali pasinaudoti ne tik studijuojančio asmens studijas finansuojantys tėvai (jtėviai), globėjai ar sutuoktinis, bet ir jo sugyventinis.

Atkreiptinas dėmesys, kad sutuoktiniai taip pat gali pasinaudoti gyventojų pajamų mokesčio lengvata ir tuomet, kai kito sutuoktinio naudai sumoka gyvybės draudimo įmokas pagal gyvybės draudimo sutartis, kuriose numatyta, kad draudimo išmoka išmokama ne tik įvykus draudimui įvykiui, bet ir pasibaigus draudimo sutarties galiojimo terminui bei kai kito sutuoktinio naudai sumoka pensijų įmokas į Lietuvos Respublikoje sudarytus pensijų fondus. **Sugyventiniams analogišku atveju mokestinėmis lengvatomis pasinaudoti galimybės nesudarytos.**

Ar asmenys, užsienyje sudarę santuoką (registravę partnerystę), Lietuvoje pripažįstami sutuoktiniais (partneriais)?

Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare ir jos piliečiams ėmus naudotis viena iš keturių svarbiausių Europos Sąjungos laisvių, o būtent – laisvu asmenų judėjimu, šiame darbe nagrinėjamu aspektu

⁷ Šiuo metu nustatytas *pagrindinis neapmokestinamųjų pajamų dydis* – 290 Lt (auginantiesiems 1 vaiką – 304,5 Lt, auginantiesiems 2 ir daugiau vaikų – 319 Lt.)

tampa aktualus klausimas: ar Lietuvos Respublikos piliečio, sudariusio santuoką ar registravusio partnerystę užsienyje, santuoka ar partnerystė pripažįstama Lietuvoje?

Civilinio kodekso 1.25 straipsnio 4 dalyje nustatyta, kad užsienio valstybėje teisėtai sudaryta santuoka pripažįstama Lietuvos Respublikoje, išskyrus atvejus, kai abu sutuoktiniai, *kurių nuolatinė gyvenamoji vieta yra Lietuvos Respublika*, santuoką sudarė užsienio valstybėje turėdami tikslą išvengti santuokos pripažinimo negaliojančia pagal Lietuvos Respublikos įstatymus. Interpretuodami šios nuostatos taikymą, kaip pavyzdį galime panagrinėti tos pačios lyties asmenų sudarytą santuoką.

Remiantis Civiliniu kodeksu, skirtinga asmenų lytis Lietuvoje yra santuokos ar registruotos partnerystės sąlyga. Kadangi ši norma yra imperatyvi ir nustato tam tikrą viešosios tvarkos elementą, remiantis ja tos pačios lyties *Lietuvos piliečių, turinčių nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvoje*, užsienyje sudaryta santuoka ar registruota partnerystė yra nepripažįstama, nes tai prieštarauja Lietuvos Respublikos įstatymų įtvirtintai viešajai tvarkai (CK 1.11 str. 1 d.).

O kaip yra tokiu atveju, kai santuoką užsienyje sudaro tos pačios lyties asmenys, kurių vienas yra Lietuvos pilietis, turintis nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvoje, o kitas – užsienio valstybės pilietis arba Lietuvos pilietis, nuolat gyvenantis užsienyje? Civilinio kodekso 1.26 straipsnyje nustatyta, kad santuokos sudarymo tvarka nustatoma pagal santuokos sudarymo vietos valstybės teisę. Lietuvos pilietis gali įteisinti santuoką ar partnerystę su tos pačios lyties asmeniu - užsienio šalių piliečiu Danijoje, Olandijoje, Norvegijoje, Švedijoje ir kai kuriose kitose Vakarų valstybėse. Tokiu atveju gali būti taikytinas CK 1.26 straipsnis, kuriuo remiantis *santuoka pripažįstama galiojančia*, jeigu jos sudarymo tvarka atitinka *bent vieno sutuoktinio nuolatinės gyvenamosios vietos valstybės arba valstybės*, kurios pilietis jis buvo santuokos sudarymo metu, teisės reikalavimus. Taigi manytina, kad užsienio šalyje Lietuvos piliečio teisėtai sudaryta santuoka su tos pačios lyties asmeniu, kuris santuokos sudarymo metu buvo tos valstybės pilietis arba toje valstybėje turėjo nuolatinę gyvenamąją vietą, Lietuvoje pripažįstama. Užsienyje registruota partnerystė Lietuvoje nepripažįstama. Tačiau artimiausiu metu situacija gali ir pasikeisti, nes šiuo metu Seime svarstomas Lietuvos Respublikos įstatymo dėl užsieniečių teisinės padėties projektas Nr. IXP-2784(2). Šio projekto 2 straipsnio 4 dalyje be kita ko numatyta, kad asmuo, sudaręs partnerystės sutartį, pripažįstamas Europos Sąjungos valstybės narės piliečio šeimos nariu.

Išvados

Apibendrinant tai, kas išdėstyta šiame darbe, pažymėtina, kad, remiantis Civiliniu kodeksu, asmenys, įregistravę partnerystę įstatymų nustatyta tvarka, įgyja sugyventinių, turinčių tikslą sukurti šeimyninius santykius, statusą, kuris *savo esmė* atitinka sutuoktinio statusą. Tačiau tiek Civiliniu kodeksu, tiek kitais įstatymais nustatytas *partnerystės institutas skiriasi nuo santuokos reguliavimo apimtimi*. Pavyzdžiui, įstatymų reguliuojamų sugyventinių turtinių santykių apimtis yra kur kas siauresnė nei sutuoktinių. Kitaip, negu sutuoktinių, sugyventinių asmeniniai tarpusavio santykiai Civiliniu kodeksu iš viso nereglamentuojami. Kitų specialių įstatymų reguliuojamų santykių apimtis sugyventinių atžvilgiu yra kur kas siauresnė nei sutuoktinių. Sugyventiniams įstatymai nustato tik minimalias socialines garantijas, beveik nenumatyta jokių mokesčių lengvatų.

Kadangi Lietuvoje tiek santuokai, tiek ir partnerystei įstatymų įtvirtintas tas pats specifinio tikslo – sukurti šeimos teisinius santykius – reikalavimas, darytina prielaida, kad įsigaliojus įstatymui, reglamentuojančiam partnerystės įregistravimo tvarką, o kartu ir Civilinio kodekso trečiosios knygos XV skyriaus normoms, prognozuotina tendencija, kad priimant naujus teisės aktus ar galiojančiųjų pakeitimus, nuostatos, reglamentuojančios tam tikras sutuoktinių teises, bus papildytos analogiškais nuostatomis ir dėl sugyventinių teisių. Pavyzdžiui, šiuo metu Seime svarstomo Lietuvos Respublikos dirbtinio apvaisinimo įstatymo projekte Nr. IXP-1966(2)A numatyta, kad dirbtinis apvaisinimas gali būti atliekamas pilnametei, sudariusiai santuoką ar įstatymų nustatyta tvarka užregistravusiai partnerystę moteriai. Tačiau ar naujo šeimos teisės instituto – bendro gyvenimo neįregistravus santuokos – turinys plėsis, priklauso tik nuo įstatymo leidėjo. Šiuo metu, nors ir esama nemažai sutuoktinių ir sugyventinių teisinio statuso analogijų, kol kas daugelyje sferų sutuoktinių ir sugyventinių teisinis statusas skiriasi – pastarojo reglamentavimas yra siauresnės apimties.

TEISĖS AKTAI

- Lietuvos Respublikos advokatūros įstatymas (Žin., 2004, Nr. 50-1632).
- Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (Žin., 2000, Nr. 89-2741).
- Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (Žin., 2003, Nr. 37-1341).
- Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodeksas (Žin., 2002, Nr. 73-3084).
- Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (Žin., 2000, Nr. 74-2262).
- Lietuvos Respublikos civilio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas (Žin., 2000, Nr. 74-2262).
- Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas (Žin., 2002, Nr. 36-1340).
- Lietuvos Respublikos dirbtinio apvaisinimo įstatymo projektas Nr. IXP-1966(2)A.
- Lietuvos Respublikos įstatymas dėl paramos mirties atveju (Žin., 1993, Nr. 73-1371; Žin., 2000, Nr. 45-1298).
- Lietuvos Respublikos įstatymo dėl užsieniečių teisinės padėties projektas Nr. IXP-2784(2).
- Lietuvos Respublikos Konstitucija (Žin., 1992, Nr. 33-1014; 1996, Nr. 64-1501; Nr. 122-2863; 2002, Nr. 65-2629; 2003, Nr. 14-540; Nr. 32-1315; Nr. 32-1316).
- Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatymas (Žin., 2002, Nr. 73-3085).
- Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatymo 21 straipsnio papildymo įstatymas (Žin. 2004, Nr. 50-1633).
- Lietuvos Respublikos ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas (Žin., 2000, Nr. 111-3574).
- Lietuvos Respublikos nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymas (Žin., 1999, Nr. 110-3207; 2003, 114-5114).
- Lietuvos Respublikos partnerystės (bendro gyvenimo neįregistravus santuokos) įstatymo projektas Nr. IXP-3272.
- Lietuvos Respublikos paveldimo turto mokesčio įstatymas (Žin., 2002, Nr. 123-5531).
- Lietuvos Respublikos socialinio draudimo pensijų įstatymas (Žin., 1994, Nr. 59-1153).
- Lietuvos Respublikos teisingumo ministro 2001 m. birželio 20 d. įsakymas Nr. 111 „Dėl Asmens vardo, pavardės, tautybės pakeitimo taisyklių parvartavimo“ (Žin., 2001, Nr. 56-2007).
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. rugpjūčio 13 d. nutarimas Nr. 1284 „Dėl Vedybų sutarčių registro nuostatų patvirtinimo“ (Žin., 2002, Nr. 82-3523).

ŠEIMOS, PARTNERIAI, VAIKAI IR EUROPOS SĄJUNGA

Markas Bellas

1. Įžanga

Santuoka, partnerystė (gyvenimas kartu nesusituokus) ir tėvystė (motinystė) tradiciškai laikomos nacionalinės teisės kompetencijos sritimis ir todėl nereguliuojamos Europos Sąjungos galiu. Tačiau dabar tokia padėtis sparčiai keičiasi. Bėgant laikui išsitrynė aiškios ribos tarp valstybių narių ir ES kompetencijų. Sąjunga yra įsipareigojusi įgyvendinti socialinę aprėptį vykdydama aktyvią politiką įdarbinimo, švietimo, sveikatos apsaugos bei aprūpinimo būstu srityse¹. Be to, kurdama laisvės, saugumo ir teisingumo erdvę, ES daugiau koordinavo civilinės teisės sistemas, įtraukdama ir šeimos teisę. Šiame darbe ištirsime, kaip įvairūs ES teisės aspektai daro įtaką nacionaliniams įstatymams dėl „asmens statuso“ taikymo plačiaja prasme². Asmens statusą, mūsų nuomone, apibūdina įstatymų ir socialinės politikos visuma, kuri susijusi tiek su individu bei jo gyvenimo partnerių pripažinimu, tiek ir su jo kaip tėvo (motinos) vaidmeniu.

ES teisėje galime matyti daug naujų pokyčių, kurie tiesiogiai daro įtaką asmens statusui. Pagrindinių Europos Sąjungos teisių chartija Konstitucijoje apibrėžė teisę tuoktis ir sukurti šeimą³ bei teisę į privataus ir šeimos gyvenimo pagarbą⁴. Europos žmogaus teisių konvencija taip pat patvirtina šias teises. Nors Sąjunga ir nėra šio instrumento dalyvė, ji įsipareigojo gerbti jo turinį⁵. Be to, Teisingumo teismas atsižvelgia į Konvencijos nuostatas interpretuodamas ES teisę. Laisvės, saugumo ir teisingumo erdvės kūrimas pareikalavo veiksmų, įstatymiškai reguliuojančių ES piliečių ir trečiųjų šalių gyventojų migraciją bei Europos prieglobsčio įstatymo⁶. Daugelis šios srities instrumentų apibrėžia „šeimą“. Kitos teisinės priemonės palengvina šeimų gyvenimą daugiau nei vienoje ES valstybėje, ypač bendravimo su vaikais teisių tarpvalstybinio pripažinimo atveju⁷.

Didėjantis Sąjungos vaidmuo sutampa su nacionalinių šeimos teisės sistemų pokyčiais ir reformomis. Galime išskirti keletą tendencijų. Pirma, Nyderlandai ir Belgija nusprendė leisti tuoktis ir tos pačios lyties poroms. Antra, daugelyje Europos šalių priimti įstatymai, kurie leidžia nesusituokusioms poroms naudotis tam tikromis teisėmis ir pareigomis. Trečia, kai kurios šalys suteikia nemažai teisių poroms, kurios kartu pragyvena tam tikrą laikotarpį, nors jos ir neįgyja naujo teisinio statuso. Tėvystės (motinystės) įstatymai vis dažniau koreguojami, atsižvelgiant į nesusituokusių partnerių atliekamą tėvų vaidmenį, jiems leidžiama įsivaikinti.

¹ European Social Agenda, [2001] OJ C157/4.

² Note from Committee on Civil Law Matters to Coreper on the draft Council report on the need to approximate Member States' legislation in civil matters' Ref 13017/01, Brussels, 29 October 2001, p. 9.

³ Art 9, [2000] OJ C364/01.

⁴ Art 7, *ibid*.

⁵ Art 6(2) EU.

⁶ Tampere European Council conclusions, *EU Bulletin*, 10-1999.

⁷ Commission, 'Proposal for a Council Regulation concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgements in matrimonial matters and in matters of parental responsibility repealing Regulation 1347/2000/EC and amending Regulation 44/2001/EC in matter relating to maintenance' COM (2002) 222.

Suderinti nacionalinių praktikų, pagrįstų aprėpties nuostata, įvairovę bei užtikrinti, kad ES įstatymai nesukurtų naujų kliūčių pripažįstant lesbiečių, gėjų, biseksualių ir transseksualių žmonių šeimas – iššūkis Europos Sąjungai. Pirmoje šio straipsnio dalyje apžvelgsime klausimus, susijusius su partnerystės teisėmis, o antroje aptarsime vaikų ir kitų šeimos narių teises. Abiejose dalyse kalbėsime apie pokyčius valstybėse narėse bei ieškosime sąsajų su ES teisės sritimis, kurios turi atsižvelgti į naują dinamiką.

2. Partnerystės teisės ir Europos Sąjunga

Šioje dalyje apžvelgsime įvairius partnerystės teisių įgyvendinimo variantus, kurie taikomi Europos Sąjungos valstybėse narėse. Jie suskirstyti į keturis poskyrius: santuoka, registruota partnerystė, kitos teisiškai pripažintos partnerystės formos bei faktinei kohabitacijai priskiriamos teisės. Kiekvieną kategoriją nagrinėsime nacionaliniame kontekste bei aptarsime jos poveikį ES teisei⁸.

(a) Santuoka

Santuoka – tai tradicinis mechanizmas, kuriuo teisiškai pripažįstamos partnerystės. Jos įsigalėjęs statusas atsispindi keliuose ES teisiniuose instrumentuose, kurie patvirtina tik „sutuoktinių“ teises. Aiškiausiai tai iliustruoja ES migrantų šeimos susijungimo teisės⁹. Santuokos svarbą pabrėžia ir Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, kurios 12 straipsnis nurodo, kad „vyras ir moteris, sulaukę santuokinio amžiaus, turi teisę tuoktis ir kurti šeimą“. Šiame kontekste iškyla klausimų dėl ES teisės ir santuokų, kuriose vienas arba abu partneriai yra transseksualūs bei dėl tos pačios lyties porų santuokų pripažinimo.

(i) Transseksualūs žmonės ir santuoka

Žmogaus teisių teismas iš pradžių laikėsi griežto požiūrio į teisės tuoktis interpretavimą. Byloje *Rees prieš JK* teismas atmetė transseksualaus asmens skundą motyvuodamas tuo, kad „teisė tuoktis, garantuota 12 straipsnyje priskiriama tradicinei santuokai tarp skirtingų biologinių lyčių asmenų“¹⁰. Tačiau 2002 m. liepą byloje *Goodwin prieš JK* teismas pakeitė savo požiūrį, paskelbdamas, kad „neranda pateisinimo drausti transseksualui pasinaudoti teise tuoktis bet kokiomis aplinkybėmis“¹¹. Todėl galime teigti, kad Teisingumo teismas greičiausiai interpretuos „sutuoktinio“ sąvoką ES teisės nuostatose kaip apimančią ir transseksualius žmones. Iš tiesų po *Goodwin* bylos sprendimo visos Europos Tarybos narės privalo panaikinti visus teisinius trukdžius tuoktis transseksualiems žmonėms.

(ii) Tos pačios lyties asmenų santuoka

2001 m. Nyderlandai pasipriešino *status quo* nusprenddami leisti tuoktis tos pačios lyties

⁸ Žr. M Bell, 'We are family? Same-sex partners and EU migration law' (2002) 9 *Maastricht Journal of European and Comparative Law*.

⁹ Regulation 1612/68 on the free movement of workers, [1968] OJ Spec Ed (II)475.

¹⁰ *Rees v UK* (1987) 9 EHRR 56, para. 49.

¹¹ *Goodwin v UK*, application No 28957/95, judgment of 11 July 2002, para. 103.

poroms¹². 2003 m. tokį pat žingsnį žengė ir Belgija¹³. Nei Žmogaus teisių teismas, nei Teisingumo teismas dar nesprendė bylos dėl vienos lyties porų santuokos. Galima ginčyti, kad Pagrindinių Europos Sąjungos teisių chartija palaiko visus apimančią požiūrį. 9 straipsnis nustato, kad „teisę tuoktis ir teisę sukurti šeimą garantuoja šių teisių įgyvendinimą reglamentuojantys nacionaliniai įstatymai“. Aiškinamajame chartijos memorandume pažymima, kad 9 straipsnis „nei draudžia, nei įpareigoja suteikti santuokos statusą tos pačios lyties žmonių sąjungoms“¹⁴. Chartija akcentuoja, kad santuokos statusas nustatomas pagal nacionalinius įstatymus. Tai atrodo visai logiška turint omenyje tai, kad santuoka yra tas statusas, kurio Europos Sąjunga negali nei patvirtinti, nei atimti. Tokiomis aplinkybėmis, protingausia būtų, kad Teisingumo teismas laikytusi nuostatos, jog kiekvienas teisėtai susituokęs pagal nacionalinius įstatymus būtų laikomas susituokusiu ir ES teisės atžvilgiu.

(b) Registruota partnerystė

Statusas artimas santuokai, bet teisiškai skirtingas, buvo sukurtas Danijoje, Švedijoje, Suomijoje ir Nyderlanduose, taip pat Norvegijoje bei Islandijoje. Registruota partnerystė garantuoja beveik visas santuokos teises, išskyrus motinystės ir tėvystės teises – dirbtinį apvaisinimą ir įsivaikinimą¹⁵. Svarbu pažymėti, kad šios atimtos teisės palaipsniui suteikiamos registruotiems partneriams keliose valstybėse, tokiu būdu toliau trinant ribas tarp partnerystės ir santuokos¹⁶. Priminsiu, kad registruota partnerystė prieinama tik tos pačios lyties poroms visose minėtose valstybėse, išskyrus Nyderlandus, kur ji atvira ir skirtingų lyčių poroms. Registruotos partnerystės įstatymas 2001 m. priimtas ir Vokietijoje, tačiau jis nenumato visų tų teisių, kurias suteikia anksčiau aprašyti teisės aktai¹⁷.

Teisingumo teismas turėjo progą pirmą kartą nagrinėti teisinį registruotos partnerystės statusą ES teisėje tirdamas bylą *D ir Švedija prieš Tarybą*¹⁸. Byla buvo susijusi su atsisakymu suteikti socialines lengvatas Tarybos darbuotojui, Švedijos piliečiui, įregistravusiam partnerystę. Socialinės lengvatos buvo skiriamos tik „susuokusiems pareigūnams“. Pagal Švedijos įstatymus pareiškėjas negalėjo susituokti su kitu asmeniu, kol nenutrauks registruotos partnerystės. Neatsižvelgdamas į tai, teismas užbrėžė aiškią liniją tarp santuokos ir kitų nacionalinės teisės pripažįstamų statusų. Pirma, jis pažymi, kad „pagal valstybėse narėse priimtą apibrėžimą santuokos sąvoka reiškia dviejų skirtingų lyčių asmenų sąjungą“¹⁹. Todėl daroma išvada: „tas faktas, kad kai kuriose

¹² K Waaldijk, ‘Small change: how the road to marriage got paved in the Netherlands’, in R Wintemute and M Andenæs (eds), *Legal recognition of same-sex partnerships – a study of national, European and international law*, (Hart Publishing, 2001).

¹³ Law of 13 February 2003 opening up marriage to persons of the same sex and modifying certain provisions of the Civil Code, 28 February 2003, *Moniteur belge*, Edition 3, p. 9880.

¹⁴ Praesidium, ‘Text of the explanations relating to the complete text of the Charter as set out in CHARTE 4487/00 CONVENT 50’ CHARTE 4473/00 CONVENT 49, Brussels, 11 October 2000, p. 12.

¹⁵ D Borrillo, ‘Pluralisme conjugal ou hiérarchie des sexualités: la reconnaissance juridique des couples homosexuels dans l’Union européenne’ (2001) 46 *McGill Law Journal* 875, 888.

¹⁶ Danija, Švedija ir Nyderlandai leidžia bendrai įsivaikinti registruotiems partneriams.

¹⁷ R Schimmel and S Heun, ‘The legal situation of same-sex partnerships in Germany: an overview’, in R Wintemute and M Andenæs (eds), *Legal recognition of same-sex partnerships – a study of national, European and international law*, (Hart Publishing, 2001), 590.

¹⁸ Case C-122/99P and 125/99P *D and Sweden v. Council* [2001] ECR I-4319.

¹⁹ Para. 34, *ibid.*

valstybėse narėse registruota partnerystė prilyginama, nors ir nevisiškai, santuokai, negali sudaryti prielaidos, kad laisvai interpretuojant asmenys, kurių teisinis statusas skiriasi nuo santuokos galėtų būti laikomi susituokusiais pareigūnais²⁰.

Sprendimas *D* byloje aiškiai parodo, kad šiuo metu teismas nelinkęs išplėsti sąvokų „santuokės“ ar „santuoktinis“ taip, kad jos aprėptų ir registruotus partnerius. Todėl atsakomybė tenka ES įstatymų leidėjui, kuris turi užtikrinti specifinį šio statuso pripažinimą ES teisės instrumentuose. Dabartiniu metu registruoti partneriai labai skirtingai traktuojami nacionalinėje teisėje, kur jie laikomi beveik santuoktiniais ir ES teisėje, kur jie laikomi viengungiais. Tokios bylos kaip *D* išryškina tas kliūtis, kurios, laikantis tokių nuostatų, sukuriama norintiems migruoti Sąjungos viduje. Aprašomu atveju, pareiškėjas, norėdamas dirbti Taryboje, persikėlė iš Švedijos į Belgiją ir prarado visą jo partnerystės pripažinimą. Tai sudaro nenuginčijamą kliūtį laisvam asmenų judėjimui.

Įdomu, kad Komisija pasiūlė atskirą nuostatą dėl registruotų partnerių svarstomoje šeimų susijungimo direktyvoje. Ši direktyva nustato teisėtai gyvenančių Sąjungoje trečiųjų šalių piliečių teises persikelti pas save kitus šeimos narius iš trečiųjų šalių²¹. Nustatyti skirtingi reikalavimai registruotiems partneriams (kuriems nereikės pateikti kitų partnerystės įrodymų) ir nesantuokausiems poroms (kurioms turės įrodyti bendro gyvenimo faktą)²². Tai rodo, kad atsiveria naujos galimybės įtraukti „registruotą partnerį“ kaip pripažintą asmens statusą į ES teisinius instrumentus.

(c) Kitos teisiškai pripažintos partnerystės formos

Be partnerystės įstatymų, atsirado ir kitokių aktų, kurie nustato rinkinį teisių, susijusių su faktine kohabitacija, nors ir gana nutolusių nuo santuokos. Prancūzijoje 1999 m. priimtas PaCS įstatymas įtvirtina keletą teisių ir pareigų tiek tos pačios lyties, tiek ir skirtingų lyčių poroms, kurios sutinka pasirašyti kontraktą. Dauguma teisių apibrėžia turtinius santykius – pavyzdžiui, nuomos perleidimą vieno iš partnerių mirties atveju arba bendrus įsipareigojimus dėl skolų tretiesiems asmenims. Be to, suteikiamos ir kai kurios socialinės teisės. Pavyzdžiui, trumpalaikės atostogos mirus partneriui arba artimesnė partneriui darbo vieta²³. Tačiau šis statusas sąmoningai atskiriamas nuo santuokos. Partnerių civilinis statusas nesikeičia – jie lieka viengungiais²⁴. Silpnos partnerystės formą apibrėžia Belgijos įstatymas²⁵.

Šiems įstatymams būdinga tai, kad jie sukuria naują asmens statusą, nes numato registravimo procedūrą. Remiantis sprendimu *D* byloje, galima teigti, kad Teisingumo teismas nepripažins šio statuso lygiaverčiu santuokai ES teisės srityje. Todėl partneriai susiduria su tais pačiais sunkumais,

²⁰ Para. 39, *ibid*.

²¹ Commission, ‘Amended proposal for a Council Directive on the right to family reunification’ COM (2002) 225.

²² Art 4(3), *ibid*.

²³ D Borrillo, ‘Le Pacte civil de solidarité: une reconnaissance timide des unions de même sexe’ (2001) *Aktuelle juristische Praxis* 299, 304.

²⁴ D Borrillo, ‘The “Pacte Civil de Solidarité” in France: midway between marriage and cohabitation’, in R. Wintemute and M. Andenæs (eds), *Legal recognition of same-sex partnerships – a study of national, European and international law*, (Hart Publishing, 2001).

²⁵ O. de Schutter and A. Weyembergh, ‘“Statutory cohabitation” under Belgian law: a step towards same-sex marriage?’, in R. Wintemute and M. Andenæs (eds), *Legal recognition of same-sex partnerships – a study of national, European and international law*, (Hart Publishing, 2001).

jei nori pasinaudoti ES teisės nuostatomis, susijusiomis su santuoka. Dar daugiau, aiškiai matomos ir tos pačios laisvo asmenų judėjimo kliūtys. Ši problema aktuali ne tik tokiose situacijose, kai teisiškai pripažinti arba registruoti partneriai persikelia į tokias valstybes kaip Graikija ar Airija, kurios oficialiai nepripažįsta nesusituokusių porų. Dėl nacionalinių įstatymų įvairovės net atvykimas į valstybę, kur yra partnerystės įstatymas, panaikins asmens statusą, įgytą kilmės šalyje. Pavyzdžiui, Švedijoje registruota partnerystė nebus pripažįstama Prancūzijoje, kaip ir Prancūzijos PaCS aktas Švedijoje. Svarbi šios dilemos išimtis – Danijos, Švedijos, Norvegijos ir Islandijos susitarimas pripažinti partnerystes, įregistruotas bet kurioje iš šių valstybių²⁶.

Žinoma, pora iš Švedijos, persikėlusį į Prancūziją, gali laisvai užregistruoti PaCS kontraktą. Tačiau PaCS įstatymas numato apibrėžtą laikotarpį tam tikroms teisėms. Pavyzdžiui, poros įgyja dovanojimo mokesčių lengvatą po dvejų, o bendrų pajamų mokesčio lengvatą - tik po trejų metų nuo kontrakto sudarymo²⁷.

(d) Faktinei kohabitacijai priskiriamos teisės

De facto kohabitacijos įstatymai skiriasi nuo anksčiau aprašytų tuo, kad teisės ir pareigos poroms priskiriamos po tam tikro bendro gyvenimo laikotarpio, nereikalaujant jokios registravimo procedūros. Pavyzdžiui, 1988 m. Švedijos homoseksualių sugyventinių aktas išplėtė nuostatų, reguliuojančių heteroseksualių sugyvenimą, taikymą ir homoseksualams. Šis teisės aktas iš esmės apibrėžia tik bendro būsto ir namų apyvokos daiktų nuosavybės aspektus²⁸. 2001 m. Portugalija priėmė įstatymą dėl *de facto* sąjungų, išplėsdama buvusių skirtingų lyčių porų teisių taikymą ir tos pačios lyties poroms, jei jos kartu išgyvena dvejus metus²⁹. Panašiai procesas vystėsi Prancūzijoje, kur kartu su PaCS tos pačios lyties poroms buvo suteiktos ir kohabitacijos teisės (*concubinage*)³⁰. Tokie gyvenimo kartu įstatymai galioja ir keliuose Ispanijos regionuose.

Dar kartą aiškiai pastebime, kad šios partnerystės nesuteikia jokio teisinio pripažinimo ES teisės sferoje. Taip pat suprantama, kad ilgalaikio gyvenimo kartu reikalavimas apribos porų iš kitų valstybių narių galimybes pasinaudoti nacionalinių įstatymų teisėmis, bent jau pradiniu jų apsigyvenimo laikotarpiu.

3. Partnerystės ir Europos Sąjunga: kokios pažangos galimybės?

Teisinės padėties nacionaliniu lygmeniu apžvalga atskleidžia didelį nacionalinių įstatymų dinamiškumą. Daugelis Sąjungos valstybių kuria naujas teises nuostatas, norėdamos geriau atspindėti socialinę tikrovę, kurioje daugelis žmonių stabilų santykių nebesieja su santuoka. Be to, daug valstybių aiškiai pripažįsta, kad lesbietės, gėjai, biseksualai ir transseksualai kuria stabilus

²⁶ S Jensen, 'La reconnaissance des préférences sexuelles: le modèle scandinave', in D Borrillo (ed), *Homosexualité et droit*, (PUF, 1998), 265.

²⁷ Borrillo (n 24) 485.

²⁸ H Ytterberg, 'Sweden – additional regulations besides the registered partnership' (2001) *Aktuelle juristische Praxis* 287.

²⁹ M Freitas, 'The new Portuguese law on same-sex unions' (2001) *Euro-Letter*, no 88.

³⁰ Borrillo (n 15) 900.

tarpusavio santykius, kuriuos reikia įteisinti įstatymais.

Kitaip, negu nacionalinė teisė, ES į naujoves reaguoja lėtai. ES teisėje rasime labai mažai pavyzdžių, kuriuose būtų pripažįstami kiti nei sutuoktiniai partneriai. Pirmas žingsnis link platesnio partnerio suvokimo – 2001 m. priimta Direktyva dėl laikinojo prieglobsčio³¹. Ši direktyva skirta apginti asmenis masinių antplūdžių metu, kai sunku pritaikyti įprastas prieglobsčio suteikimo procedūras kritiniais laikotarpiais (pavyzdžiui, per karus Bosnijoje ir Kosove). 15(1) straipsnis numato šeimos susijungimo teisę tam tikromis aplinkybėmis. Šeimos nariai apibūdinami kaip „maitintojo sutuoktinis arba jo / jos nesusituokęs partneris, su kuriuo sieja stabilūs santykiai, jei direktyvą įgyvendinančios valstybės narės įstatymai arba nusistovėjusi praktika traktuoja nesusituokusias poras beveik taip pat kaip susituokusias poras pagal užsieniečių teisinės padėties įstatymus...“

Tokia formuluotė taikoma ir Tarybos direktyvoje 2003/9/EB, nustatančioje minimalius reikalavimus prieglobsčio prašytojams³². Tačiau iš esmės nesusituokę partneriai gali pasinaudoti su migracija susijusiomis teisėmis tik tose valstybėse, kurių nacionaliniai įstatymai garantuoja nesusituokusių porų apsaugą. Kaip jau minėta anksčiau, beveik pusė valstybių narių teisiškai nepripažįsta nesusituokusių porų. Be to, naujos valstybės narės, išskyrus Vengriją, nesprendžia šio klausimo³³.

Kaip galime pasiekti pažangos šioje srityje? Visų pirma turime pripažinti, kad esama padėtis nėra logiška. Dabartinė ES teisė suręsta apibūdinant poras tik santuoka, nors skirtingų statusų plitimas nacionaliniame lygmenyje pakirto tokio požiūrio šaknis. Visiškai aišku, kad ES teisė šiuo metu neatsižvelgia į asmenis, įregistravusius partnerystę, pasirinkusius kitas gyvenimo kartu formas arba paprasčiausiai gyvenančius ilgalaikėje sąjungoje. Tai netoleruotina dėl kelių priežasčių.

(a) Teisė į pagarbą šeimos gyvenimui

Šią teisę pripažįsta tiek EŽTK, tiek ir ES Chartija. Pastaraisiais metais Žmogaus teisių teismas pademonstravo didėjančią norą pripažinti tai, kad nesusituokusios poros gali naudotis teise į pagarbą jų šeimos gyvenimui ir kad ji negali būti ribojama tik santuokų pagrindu sudarytoms partnerystėms³⁴.

(b) Teisė į nediskriminavimą

Išskyrus Nyderlandus ir Belgiją, tos pačios lyties poroms draudžiama tuoktis visose Europos valstybėse. Be to, *Goodwin* byla patvirtino, kad dar daugelyje Europos šalių transseksualūs asmenys negali tuoktis dėl teisinių kliūčių³⁵. Turėdami omenyje, kad diskriminuojama ne tik norint pasinaudoti teise tuoktis, bet ir suteikiant kitas teises, susijusias su santuoka, darytina išvada,

³¹ Directive 2001/55/EC, [2001] OJ L212/12.

³² Article 2(d)(i), [2003] OJ L31/18.

³³ L Farkas, 'Nice on paper: the aborted liberalisation of gay rights in Hungary' in R Wintemute and M Andençes (eds), *Legal recognition of same-sex partnerships – a study of national, European and international law*, (Hart Publishing, 2001) 569.

³⁴ Para. 36, *X, Y and Z v UK* (1997) 24 EHRR 143; Admissibility Decision on Application 37784/97, *Saucedo Gómez v Spain*, 26 January 1999.

³⁵ *Goodwin v UK*, application No 28957/95, judgment of 11 July 2002, para. 57.

kad tai turi įtakos ir tolesnei diskriminacijai dėl lytinės orientacijos ar lyties tapatybės.

(c) Judėjimo laisvė

Neabejotina, kad nepripažindama nesantuokinių partnerystė ES teisė trukdo asmenims laisvai judėti. Jei ES piliečių pora naudojami savo santykių teisiniu pripažinimu kilmės šalyje, bet praras jį persikėlus į kitą ES valstybę, tai apribos jos galimybes naudotis teise laisvai judėti. Jei ES piliečio partneris yra iš trečiosios šalies, jam bus sunku arba neįmanoma gauti leidimą gyventi kitoje ES valstybėje. Vėl tikėtina, kad tai įtikins porą nesinaudoti jų laisvo judėjimo teisėmis. Kitame skyriuje nagrinėsime, kaip nacionalinių įstatymų dėl nesusituokusių porų bei tėvų pareigų skirtumai sukuria naujas kliūtis laisvai judėti. Pavyzdžiui, nors įregistruoti partnerystę galima ir Švedijoje, ir Suomijoje, tos pačios lyties poros gali įsivaikinti vaikus tik pirmojoje. Įvaikinimo teisinis nepripažinimas trukdo šeimai persikelti net ir į kitą šalį, kurioje galioja partnerystės įstatymas.

(d) Abipusis pripažinimas

Abipusio pripažinimo principas garantuoja, kad specifinės nacionalinių įstatymų nuostatos lieka kiekvienos valstybės narės diskrecija. Tačiau kiekviena šalis, priimdama atvykstančius iš kitų šalių, turi įsipareigoti pripažinti bet kokią partnerystę, įregistruotą pagal išvykimo šalies įstatymus. Taikydamos šį principą visos šalys gali ir toliau neleisti tos pačios lyties poroms tuoktis, bet turi įsileisti visas poras (tos pačios ir skirtingų lyčių) teisėtai susituokusias kitoje valstybėje narėje. Be to, visos šalys gali pasirinkti, ar jos teisiškai pripažįsta nesusituokusių porų teises, bet kiekviena šalis turi įsileisti kiekvieną porą, kuri teisiškai pripažįstama kitoje ES valstybėje narėje.

Abipusio pripažinimo principą jau pritaikė Europos Parlamentas, svarstydamas laisvo ES piliečių judėjimo direktyvą³⁶. Komisija savo darbuotojų atžvilgiu taip pat pasiūlė įveikti nacionalinių įstatymų įvairovę pripažįstant visas poras, kurios pateiks „teisėtą dokumentą pripažįstamą valstybės narės ir nustatantį nesusituokusių partnerių statusą“³⁷.

(e) Skirtingų statusų derinimas

Abipusio pripažinimo principas padės užtikrinti, kad ES piliečiai ir jų partneriai kitose ES valstybėse galėtų susijungti. Tačiau kokiu statusu jie naudosis, kai pakeis gyvenamąją vietą? Pavyzdžiui, *D* byloje problema buvo ne tai, kad jo partneris negavo leidimo įvažiuoti į Belgiją, o tai, kad jo darbdavys atsisakė pripažinti Švedijoje įregistruotą partnerystę. Šis aspektas yra sunkesnis ir kol kas nerasime lengvo sprendimo. Nepaisant to, ES turėtų išsiaiškinti galimybes garantuoti, kad skirtingos partnerystė pripažinimo sistemos būtų kaip įmanoma daugiau suderintos, nes poros juda iš vienos šalies į kitą. Tam nereikia derinti nacionalinių partnerystės įstatymų, o tik nustatyti procedūrą, kad, pavyzdžiui, Prancūzijoje įregistruotas PaCS galėtų virsti Vokietijoje pripažįstama „gyvenimo partneryste“. Antraip galėtų būti sukurti teisiniai mechanizmai, leidžiantys „išplėsti“ PaCS įstatymą iki partnerystės, jei, tarkime, pora persikelia iš Prancūzijos į Suomiją.

³⁶ Resolution of 11 February 2003 on COM (2001) 257; amendments 14-16.

³⁷ Commission, 'Proposal for a Council Regulation amending the Staff Regulations of officials and the conditions of employment of other servants of the European Communities', [2002] OJ C 291 E/33 at 66.

Neabejotinai tai sudėtinė darbotvarkė, kuri reikalauja atidaus statusų skirtumų derinimo, o taip pat užtikrinimo, kad partneriai žinotų apie visus jų teisių ir pareigų balanso pokyčius. Nepaisant to, šios problemos neišspręsimė nacionaliniu lygiu – būtini Sąjungos veiksmai.

4. Vaikai ir kiti šeimos nariai

Dažniausiai manoma, kad vaikų teisės nepriskiriamos Europos Sąjungos teisyno kompetencijai. Tačiau keliose srityse ES veiksmai tiesiogiai daro įtaką vaikams³⁸. Pavyzdžiui, ES įsikišo reguliuodama vaikų įdarbinimą, apgindama vaikus nuo seksualinio išnaudojimo ir reaguodama į migrantų bei pabėgėlių vaikų padėtį. Šiame skyriuje nagrinėsime, kaip Sąjunga atsižvelgė į vaikus, kurių vienas ar abu tėvai yra homoseksualūs ar biseksualūs.

(a) Vaikai su homoseksualiais ir biseksualiais tėvais

Dar visai neseniai nebuvo netikėta prielaida, kad homoseksualūs, biseksualūs arba transseksualūs žmonės neturi vaikų. Tačiau dabar vis dažniau pripažįstama, kad toks požiūris klaidingas. Kai kurių vaikų biologiniai tėvai yra homoseksualūs, biseksualūs arba transseksualūs. Tokie tėvai gali gyventi kartu su kitu vaiko biologiniu tėvu arba būti išsiskyrę. Kai kuriais atvejais antras biologinis tėvas nežinomas. Taip gali nutikti, jei moteris pasinaudoja dirbtiniu apvaisinimu. Dažnai pasitaiko, kad vienas arba abu tėvai neturi biologinio ryšio su vaiku. Pavyzdžiui, lesbiečių poroje augantis vaikas gali būti biologškai susijęs tik su viena motina. Įvaikinimo atvejais biologinis ryšys tarp vaiko ir įsivaikinusių tėvų gali būti, bet jo gali ir nebūti. Kai kuriose šalyse transseksualūs žmonės verčiami chirurgiškai sterilizuotis atliekant lyties keitimo operaciją. Taip jie netenka galimybės tapti biologiniais tėvais.

Biologija neapibrėžia, kas iš tiesų atlieka vaiko tėvo arba motinos vaidmenį. Byloje *X, Y ir Z prieš JK* Žmogaus teisių teismas nagrinėjo Jungtinės Karalystės valdžios atsisakymą įregistruoti transseksualų vyrą tėvu vaiko, kuris gimė jo partnerei po dirbtinio apvaisinimo. Nors teismas padarė išvadą, kad Konvencija nebuvo pažeista, jis pripažino, kad vyras, jo partnerė ir dukra sudarė šeimą³⁹.

Homoseksualūs, biseksualūs ir transseksualūs žmonės dažnai susiduria su sunkumais norėdami pasinaudoti visomis tėvų (motinų) teisėmis. *Salgueiro da Silva Mouta prieš Portugaliją* byla aiškiai parodo kliūtis, kurias turi įveikti biologiniai homoseksualūs, biseksualūs ar transseksualūs tėvai: Portugalijos teismai neleido tėvui imtis dukros globos dėl jo homoseksualumo⁴⁰. Vėliau Žmogaus teisių teismas nustatė, kad buvo pažeistas 14 Konvencijos straipsnis ir buvo diskriminuojama dėl lytinės orientacijos.

Homoseksualūs, biseksualūs ir transseksualūs tėvai, neturintys biologinio ryšio su savo vaikais, taip pat neišvengia teisinių sunkumų. Europos Sąjungoje įsivaikinti antram tos pačios lyties tėvui

³⁸ Euronet, CHARTE 4240/00 CONTRIB 113, 19 April 2000: <http://europeanchildrensnetwork.gla.ac.uk/Information/Documents.htm>

³⁹ Para. 37, *X, Y and Z v UK* (1997) 24 EHRR 143.

⁴⁰ *Salgueiro da Silva Mouta v Portugal*, Application 33290/96, 21 December 1999, [2001] 1 Family Court Reporter 653.

leidžiama Danijoje⁴¹, Nyderlanduose⁴² ir Švedijoje⁴³. Susituokęs arba nesusituokęs partneris gali įsivaikinti savo partnerio arba partnerės vaiką. Bendras įvaikinimas tos pačios lyties poroms leidžiamas tik Švedijoje⁴⁴, Nyderlanduose⁴⁵ ir Anglijoje bei Velse⁴⁶.

(b) Vaiko teisės ir ES teisė

Diskusija apie vaiko teises ES teisės sistemoje prasidėjo visai neseniai. Ją neabejotinai paskatino Pagrindinių ES teisių chartija, kurios 24 straipsnis skelbia:

1. Vaikai turi teisę į tokią apsaugą ir globą, kuri yra būtina jų gerovei. Jie gali laisvai reikšti savo nuomonę. Sprendžiant su vaiku susijusį klausimą, į vaiko nuomonę atsižvelgiama, įvertinus jo amžių ir brandą.
2. Valstybinėms ar privačioms institucijoms atliekant visus su vaikais susijusius veiksmus pirmiausia būtina atsižvelgti į vaiko interesus.
3. Kiekvienas vaikas turi teisę reguliariai palaikyti asmeninius santykius ir tiesiogiai bendrauti su abiem savo tėvais, jeigu tai nekenkia jo interesams.

Chartija grindžiama 1989 m. JT vaiko teisių konvencijos, kurią pasirašė visos valstybės narės, principais. Ši konvencija ypač akcentuoja nediskriminavimo principą. Jos 2(1) straipsnis numato:

Valstybės dalyvės gerbia ir garantuoja visas šioje Konvencijoje numatytas teises kiekvienam vaikui, priklausančiam jos jurisdikcijai, be jokios diskriminacijos, nepriklausomai nuo vaiko, jo tėvų arba teisėtų globėjų rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautybės, etninės ar socialinės kilmės, turto, sveikatos, luomo ar kokių nors kitų aplinkybių.

Dėl šios nuostatos pažymėtini du dalykai. Pirma, straipsnyje išvardytų pagrindų sąrašas nėra baigtinis – jis draudžia diskriminaciją dėl „kokių nors kitų aplinkybių“. Tai labai svarbu, nes nors lytinė orientacija ir lyties tapatybė nėra atskirai minimos, šie pagrindai plačiai pripažįstami (bent jau EŽTK ir ES teisės) ir turėtų būti laikomi patenkančiais į šios garantijos galiojimo sritį. Antra, aišku, kad vaiko tėvo ar globėjo diskriminavimas dėl lytinės orientacijos ar lyties tapatybės turėtų būti laikomas nesuderinamu su Konvencija.

Chartija ir JT konvencija suteikia pagrindą vaiko teisių politikai, skiriančiai pakankamai dėmesio vaikams, kurių tėvai homoseksualūs, biseksualūs ar transseksualūs. Aišku, kad ji turi vadovautis nediskriminavimu, vaiko interesais ir užtikrinti vaiko teisę palaikyti asmeninius santykius su savo tėvais. Vaikai tiesiogiai patenka ES teisės kompetencijon, kai jie kerta ES vidaus arba išorės sienas, arba jei jų tėvai gyvena daugiau nei vienoje valstybėje narėje. Kituose dviejuose skyriuose panagrinėsime esamus ES įstatymus ir jų efektyvumą pagrindinių vaiko teisių atžvilgiu.

⁴¹ Lund-Andersen, 'The Danish Registered Partnership Act, 1989: has the Act meant a change in attitudes?', in R. Wintemute and M. Andenæs (eds), *Legal recognition of same-sex partnerships – a study of national, European and international law*, (Hart Publishing, 2001) p. 421.

⁴² Waaldijk (n 12) 450.

⁴³ *Euro-Letter* No 98 (2002)

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Waaldijk (n 12) 450

⁴⁶ s. 144(4), Adoption and Children Act 2002.

(c) Vaikai ir migracija

Dauguma esamų ES teisinių instrumentų susieja vaiko judėjimo laisvę su priklausymu nuo suaugusio migranto⁴⁷. Vis dar neaišku, ar vaikai gali autonomiškai pasinaudoti laisvo judėjimo teisėmis remdamiesi tik savo kaip ES piliečių statusu. Todėl vaikų ir tėvų santykių pripažinimas labai svarbus norint išlaikyti šeimos vienybę. Reglamente 1612/68 išdėstytos pagrindinės taisyklės dėl ES darbuotojų migrantų vaikų. Prie darbuotojo gali prisijungti jo sutuoktinis ir jaunesni nei 21 metų arba išlaikomi jų palikuonys⁴⁸. Direktyva plačiau nepaaiškina termino „palikuonis“, tačiau aišku, kad vaikai, turintys biologinį ryšį su darbuotoju ir / ar jo sutuoktiniu, lengviausiai atitinka šį reikalavimą. Ypač tikėtina, kad iškils sunkumų dėl vaiko kaip „palikuonio“, jei darbuotojas teisiškai nėra atsakingas už vaiką. Šią situaciją dar pablogina tai, kad direktyva neatsižvelgia į nesusituokusius partnerius ir jų vaikus. Tikėtina, kad ypač daug problemų iškils tais atvejais, kai nesusituokęs partneris ir vaikai turės trečiosios šalies pilietybę ir dėl to negalės pasinaudoti jokiais autonomiško laisvo judėjimo teisėmis.

Komisijos pasiūlymas pakeisti reglamentą 1612/68 vienintele laisvo ES piliečių judėjimo teisių direktyva leistų prisijungti prie ES piliečio kitoje valstybėje narėje:

- (a)** sutuoktiniui;
- (b)** nesusituokusiam partneriui, jei priimančios valstybės narės įstatymai traktuoja nesusituokusias poras taip pat kaip susituokusias, ir laikantis tokiuose įstatymuose numatytų sąlygų;
- (c)** tiesioginiams ir sutuoktinio ar nesusituokusio partnerio, kaip apibrėžta (b) punkte, palikuonims⁴⁹.

Komisija nenaudingai pridėjo žodį „tiesioginis“ prie „palikuonis“ (c) paragrafe, nepaaiškindama numatomos šio apibrėžimo reikšmės. Be to, aišku, kad teisę prisijungti prie ES piliečių turės tik nesusituokę partneriai ir jų palikuonys persikeldami į šalį, kuri savo nacionalinėje teisėje traktuoja nesusituokusius partnerius kaip tolygius susituokusiems partneriams. Pavyzdžiui, Prancūzijos pilietė gyvena su partnere iš Kanados ir kartu augina vaikus, kurie biologiškai susiję tik su Kanados piliete. Jei darbdavys paskiria Prancūzijos pilietę dirbti Graikijoje, pagal Bendrijos įstatymus ji neturi teisės atsivežti savo partnerės ar kartu auginamų vaikų. Žvelgiant iš vaiko teisių perspektyvos, pasiūlytos reglamento 1612/68 pataisos ne tik neatitinka vaiko interesų, bet ir negerbia vaiko teisės būti nediskriminuojamam dėl tėvų lytinės orientacijos ar lyties tapatybės. Pagal pasiūlytą direktyvą vaiko teisė pasilikti su abiem tėvais priklausys nuo to, ar tėvai yra susituokę ir kur jie persikelia Sąjungos teritorijoje. Pažymėtina, kad Europos Parlamentas pasiūlė pataisas, kurios įtrauktų visus registruotų partnerių ir nesusituokusių partnerių vaikus pagal abipusio pripažinimo principą⁵⁰.

Dar sudėtingesnė iš trečiosios šalies atvykusios nesusituokusios poros vaikų padėtis. Komisijos

⁴⁷ H Stalford, 'The citizenship status of children in the European Union' (2000) 8 *International Journal of Children's Rights* 101, 110.

⁴⁸ Art 10(1)(a).

⁴⁹ Art 2(2), COM (2001) 257.

⁵⁰ Resolution of 11 February 2003 on COM (2001) 257; amendments 17 and 18.

pasiūlytos šeimų susijungimo teisės direktyvos pataisos atkreipia dėmesį į trečiųjų šalių piliečių, teisėtai gyvenančių Sąjungoje, situaciją⁵¹. Prie susituokusių porų galės prisijungti „nepilnamečiai pareiškėjo bei jo / jos sutuoktinio vaikai ir įvaikiai“⁵². Priešingai – valstybės narės galės savo nuožiūra įsileisti nesusituokusį partnerį, turintį trečiosios šalies pilietybę, su kuriuo pareiškėją sieja stabilūs, tinkamai patvirtinti ilgalaikiai santykiai. Šiuo atveju vedusių tėvų vaikų ir nevedusių tėvų vaikų padėtis labai skiriasi. Pirmieji turi teisę prisijungti prie savo tėvų Sąjungos viduje, o pastarieji priklauso nuo kiekvienos valstybės narės nuožiūros. Tokia nuostata neatitinka Chartijoje pripažįstamos kiekvieno vaiko teisės „reguliariai palaikyti asmeninius santykius ir tiesiogiai bendrauti su abiem savo tėvais“.

Dar akivaizdesnė nelygybė egzistuoja ES prieglobsčio teisėje, konkrečiai – laikinosios apsaugos direktyvoje⁵³. Prie žmonių, kuriems suteiktas laikinas apsaugos statusas, Sąjungoje gali prisijungti tik kai kurie šeimos nariai. Kalbant apie vaikus, 15(1)(a) straipsnis suteikia susijungimo teisę nepilnamečiams maitintojo ir jo / jos sutuoktinio vaikams, gimusiems santuokoje arba įvaikintiems. Taip sukuriami diskriminuojanti atskirtis tarp vedusių ir nevedusių porų vaikų. Vedusių porų vaikai apginti nepriklausomai nuo to, ar jie gimė prieš ar po santuokos, o nevedusių – direktyvoje neminimi. Tikėtina, kad ši aiški diskriminacija pažeidžia EŽTK 8 straipsnio (teisė į šeimos gyvenimą) ir 14 straipsnio (nediskriminavimas) nuostatas. Byloje *Marckx prieš Belgiją* Europos žmogaus teisių teismas pažymėjo, kad visos valstybės privalo užtikrinti, kad nesantuokiniai vaikai nebūtų diskriminuojami⁵⁴.

Tačiau laikinosios apsaugos direktyva pagirtina kitais aspektais. Jos 15(4) straipsnis reikalauja, kad valstybės narės atsižvelgtų į vaiko interesus taikydamos direktyvos nuostatas. Taip pat pažymėtina, kad laikinosios apsaugos direktyva ir šeimų susijungimo direktyva siekia užtikrinti, kad būtų ypač pasirūpinta įvaikiais (nors tik vedusių tėvų). Tačiau pasiūlyta laisvo ES piliečių judėjimo direktyva tiesiogiai nemini įvaikių. Galima spėti, kad jie įtraukti į „palikuonių“ sąvoką, tačiau atskiras jų paminėjimas suteiktų daugiau aiškumo.

(d) Tarpvaldybinis su vaikais susijusių sprendimų taikymas

Didėjantis mobilumas Europos Sąjungoje gali sukurti situacijas, kai vaikų tėvai atsiduria skirtingose valstybėse. Taip iškyla sunkumų tėvams, kurie nesutaria dėl vaiko globos ir išlaikymo. Šiuo metu ES neturi galių pasiūlyti suderintų teisinių priemonių tokiems šeimos politikos aspektams spręsti.

Tačiau Komisija pasiūlė naują reglamentą, kuris nustatys ir vedusių, ir nevedusių porų vaikų teises.

Pasiūlytu dokumentu siekiama nustatyti, kurio teismo jurisdikcijoje bus sprendžiamos bylos dėl tėvų atsakomybės, kai tėvai gyvena dviejose skirtingose Sąjungos valstybėse⁵⁵. Be to, jis

⁵¹ COM (2002) 225.

⁵² Art 4(1)(b), *ibid*. The Justice and Home Affairs Council agreed to adopt this definition of the family at its meeting on 27/28 February 2003.

⁵³ Directive 2001/55/EC, [2001] OJ L212/12.

⁵⁴ (1979) 2 EHRR 330, par. 34.

⁵⁵ Art 1, Commission, ‘Proposal for a Council Regulation concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and in matters of parental responsibility repealing Regulation 1347/2000 and amending Regulation 44/2001 in matters relating to maintenance’, COM (2002) 222.

nustatys tarpvalstybinio tokių teismo sprendimų vykdymo taisykles – pavyzdžiui, užtikrinant, kad sprendimas dėl vaiko globos, priimtas Prancūzijoje, galiotų ir Vokietijoje.

Žvelgiant iš homoseksualių ir biseksualių tėvų pusės, sveikintina, kad reglamentas dar kartą patvirtina vaiko teisių principus, numatytus ES Chartijoje⁵⁶. Reglamento 28 straipsnis leidžia teismams atsisakyti vykdyti kitos valstybės teismo sprendimą, atsižvelgiant į vaiko interesus, tik jei jis iš esmės prieštarauja viešajai valstybės narės politikai. Pavyzdžiui, teismas gali nepripažinti kitos valstybės teismo sprendimo suteikti globos teises homoseksualiam ar biseksualiam tėvui remdamasis viešosios politikos pagrindu. Tačiau Europos žmogaus teisių teismo sprendimas *Salgueiro* byloje suteikia rimtų argumentų ginčijantis, kad naudojantis reglamentu tokios diskriminacinės priežastys negali būti pasitelktos kaip teisėtas viešosios politikos pagrindas atsisakant pripažinti kitos valstybės nutartį.

Nors reglamentas žengia pirmuosius žingsnius siekdamas suvienodinti nevedusių porų vaikų apsaugą, jis beveik neatsižvelgia į specifines aplinkybes, kai vaikai gyvena su homoseksualiais ar biseksualiais tėvais. Reglamento priede pateikiama teisinė forma nenumato, kad vaikas gali turėti dvi motinas arba du tėvus, tačiau tai jau teisiškai įmanoma Nyderlanduose, Švedijoje, Anglijoje ir Velse. Kitas nagrinėtinas aspektas – transseksualių tėvų vaikų galimybė pasikeisti gimimo liudijimus nurodant, kad abu tėvai yra tos pačios lyties.

(e) Kiti šeimos nariai

Negalima ignoruoti ir to, kad teisiškai nepripažintų santykių atveju su sunkumais susiduria ne tik vaikai, bet ir kiti šeimos nariai: tėvai, broliai, seserys ir kt. Pavyzdžiui, iš asmenų, kuriems atliekama lyties keitimo operacija, gali būti reikalaujama skyrybų su esamu sutuoktiniu. Nors tokiu atveju teisiniai santykiai tarp dviejų žmonių bus nutraukti, emociniai ryšiai gali išlikti. Dabar ES laisvo judėjimo teisė pripažįsta tik dvi išlaikytinių kategorijas (išskyrus sutuoktinį ir vaikus). Reglamento Nr. 1612/68 10 straipsnis leidžia susijungti su darbuotojo ir jo sutuoktinio išlaikomais giminačiais. Todėl abiejų sutuoktinių tėvai aiškiai pripažįstami, bet nevedusio partnerio tėvai - ne. Valstybės narės neįpareigotos įsileisti kitų šeimos narių. Turint galvoje šeimų sandaros įvairovę, kuri aptarta šiame darbe, turime stiprių argumentų už išlaikomų giminačių teisių plėtrą dabartinės ES teisės kontekste.

Išvada

Daugelis šeimos teisės aspektų išlieka nacionalinių įstatymų kompetencijoje ir negali būti pakeisti Europos Sąjungos. Tačiau šis darbas parodė, kad ES teisė vis labiau daro įtaką partnerių, vaikų ir šeimų gyvenimui. Sąjungos pareiga – užtikrinti, kad jos kontroliuojamose srityse nebūtų diskriminuojama dėl lytinės orientacijos ir lyties tapatybės. Be to, būtina, kad ES teisė atsižvelgtų į kintantį nacionalinių šeimos įstatymų sistemų pobūdį ir ypač atkreiptų dėmesį į naujus institutus, tokius kaip registruota partnerystė.

Pokyčiai šioje srityje grindžiami bendraisiais žmogaus teisių principais. Europos žmogaus teisių teismas nustatė nediskriminavimo gaires tokiose srityse kaip vaiko globa ir transseksualių žmonių

⁵⁶ Arts 3 and 4, *ibid.*

teisė tuoktis. Pagrindinių Europos Sąjungos teisių chartija taip pat patvirtina normas, kurias galima veiksmingai pritaikyti ne vien tik vaiko teisėms stiprinti. Tačiau miglotas žmogaus teisių garantijų statusas ES teisėje išlieka užslėpta silpnąja grandimi. Europos Sąjunga turi įtraukti ES chartiją į ES sutartį bei prisijungti prie Europos žmogaus teisių konvencijos, kad būtų išvengta diskriminavimo su partneriais, vaikais ir šeima susijusiuose reikaluose.

Rekomendacijos

Valstybėms narėms:

Visos valstybės turi peržiūrėti nacionalinius įstatymus ir vykdomą politiką, kad užtikrintų bet kokios diskriminacijos dėl lytinės orientacijos ar lyties tapatumo panaikinimą. Ypač svarbu panaikinti diskriminaciją, susijusią su santuoka, partneryste, įvaikinimu ir tėvų pareigomis.

Visos valstybės, vykdydamos Europos žmogaus teisių teismo sprendimą byloje *Goodwin prieš JK*, turi nedelsiant panaikinti esamus suvaržymus dėl transseksualių santuokos.

Jokia valstybė neturi įpareigoti transseksualių žmonių išsiskirti su esamais sutuoktiniais kaip išankstinės sąlygos pripažįstant asmens lyties tapatumą.

Europos Sąjungai:

Bendrosios rekomendacijos

Sąjunga turi paversti Pagrindinių Europos Sąjungos teisių chartiją teisiškai privaloma įtraukdama jos nuostatas į ES sutartį.

Sąjunga turi prisijungti prie Europos žmogaus teisių konvencijos.

Kurdama naujus įstatymus ir viešąją politiką ir peržiūradama esamas priemones, Sąjunga turi visada užtikrinti visaapimančią įvairėjančių šeimų apibrėžimą.

Rekomendacijos dėl partnerių teisių

ES įstatymais įtvirtintos teisės neturi apsiriboti tik vedusiais partneriais. Jos turėtų būti išplėtos, kad apimtų partnerius, turinčius nacionalinių įstatymų teisiškai pripažintą statusą ir *de facto* partnerystes, kurias patvirtina ilgalaikiai santykiai.

Kiekvienas teisėtai susituokęs valstybėje narėje turi būti laikomas vedusiu ES teisės kontekste.

Kaip pirmą žingsnį valstybės narės turi būti įpareigtos suteikti teisę atvykti, gyventi ir dirbti bet kuriai porai, kurios partnerystė teisiškai pripažinta kilmės šalyje.

Komisija turi atlikti išsamią nacionalinių įstatymų, susijusių su šeima, studiją siekdama nustatyti sritis, kurios daro įtaką ES teisei ir politikai.

ES institucijos turi remti bendradarbiavimą tarp valstybių narių derindamos esančius ir būsimus nacionalinius partnerystės įstatymus.

Rekomendacijos dėl vaikų ir kitų šeimos narių teisių

Visos priemonės, skirtos vaikams, turi vadovautis vaiko interesais bei užtikrinti nediskriminavimą

dėl tėvų lytinės orientacijos arba lyties tapatumo.

ES teisė turi traktuoti vaikus vienodai, nepaisant to ar:

- jų tėvai yra ar buvo vedę;
- jie yra įvaikinti;
- jie turi biologinį ryšį su savo tėvais.

ES teisė turi atsižvelgti į galimybę vaikui turėti daugiau nei du tėvus bei į galimybę vaikui turėti tos pačios lyties tėvus.

Šeimos apibrėžimai ES teisėje turi būti grįsti socialine ir emocine šeimos ryšių tikrove, o ne tik šeimomis, kurias teisiškai pripažįsta nacionaliniai įstatymai.

Šiam tikslui laisvo judėjimo ES teisė bei šeimos susijungimo teisė trečiųjų šalių piliečiams turi būti išplėsta, kad apimtų:

- visus vaikus, už kuriuos atsakingas migrantas;
- visus migranto sutuoktinio, registruoto partnerio ar nevedusio partnerio vaikus;
- visus migranto sutuoktinio, registruoto partnerio ar nevedusio partnerio išlaikytinius.

Turinys

Aušra Maslauskaitė. <i>Šeimos deinstitutionalizacija: raida, priežastys ir iššūkiai šeimos politikai</i>	4
Artūras Tereškinas. <i>Šeimos bei partnerystės formos ir šeimos politika Lietuvos žiniasklaidoje</i>	17
Greta Vanagienė. <i>Sutuoktinių ir sugyventinių (partnerių) teisinės padėties Lietuvoje lyginamoji analizė</i>	33
Markas Bellas. <i>Šeimos, partneriai, vaikai ir Europos Sąjunga</i>	49

**Daugiau informacijos apie projektą:
www.gay.lt/family**

Sudarytojai ir koordinatoriai *Algirdas Davidavičius*
Eduardas Platovas
Viršelio ir leidinio dailininkas *Kęstutis Krilavičius*
Fotografas *Ugnius Gelguda*

© Projekto partneriai, Vilnius 2004
Išleido Lietuvos gėjų lyga

Dėkojame už paramą Baltijos - Amerikos partnerystės programai (BAPP)

LGL

P.d. 2862, Vilnius
LT – 01008
T. 5 2333031
F. 5 2130762
Mb. 612 58211
El.p. lgl@gay.lt

ESTEP

Jogailos g. 4, Vilnius
LT – 01116
Mb. 699 15490
El.p. a.davidavicius@estep.lt

